

## PEST-PILIS-SOLT VÁRMEGYE TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI IRODALMÁNAK ÖSSZEFOGLALÁSA. EREDMÉNYEK, LEHETSÉGES KUTATÁSI IRÁNYOK<sup>1</sup>

ŐRI PÉTER

### *Bevezetés*

Pest-Pilis-Solt vármegye történeti demográfiai irodalmának feldolgozását először a Conscriptio Animarum megyei anyagának elemzése tette szükségessé (Őri 2003). Ekkor a 18. század második felére vonatkozó irodalmat kellett áttekintenünk. Majd a kutatási terv bővülésével az időbeli korlátok is változtak: ahogy a lélekösszeírás vizsgálata egy hosszabb távú kutatás első fázisává alakult át, úgy a szakirodalmi feldolgozás is szükségszerűen kibővült. A cél immár egy olyan megyei szintű történeti demográfiai kutatás, amelynek során összegyűjtjük és elemezzük az elsősorban 18–19. századi népesség-összeírásokat és egyéb fellelhető történeti demográfiai forrásokat, megrajzolnánk a megye 18–19. századi népesedéstörténetének vázlatát, kísérletet tennénk a demográfiai viselkedés lokális különbségeinek megragadására és magyarázatára, majd a megszerzett tapasztalatokra támaszkodva néhány demográfiai szempontból reprezentatívnak tekintett település népesedéstörténetét vizsgálunk. A Pest megyei kutatási terv illeszkedik az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoportjának koncepciójához, amely néhány megye (jelen állás szerint Pest mellett Borsod, Bihar, Zala), – illetve ezeken belül a kutatási tapasztalatok alapján végzett mintavétel után – néhány reprezentatív település elemzésével rekonstruálná a Kárpát-medence hosszú távú (elsősorban 18–19. századi) népesedési folyamatait és demográfiai sokféleségét. Mindez szükségessé teszi a szóban forgó megyék népesedéstörténetével összefüggő irodalom összegyűjtését, megismerését, lényegében időbeli korlátok nélkül. A gyűjtésnek tematikailag is igen gazdagnak kell lennie, a szűkebben vett történeti demográfia mellett tekintettel kellene lennie minden ezzel kapcsolatos részterületre: a gazdaság- és

<sup>1</sup> Az MTA Demográfiai Bizottság Multidiszciplináris Történeti Demográfiai Munkabizottsága 2004. június 24-i ülésén elhangzott előadás bővített és szerkesztett változata. Az ülés programja (*Részekből az egész...* A Kárpát-medence hosszú távú népességtörténete) az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népességtörténeti kutatásainak keretébe illeszkedik.

társadalomtörténet, a néprajz, az orvostörténet, a történeti földrajz, a várostörténet, a helytörténeti kutatások, a regionális kutatások eredményeire, és a sor tovább folytatható... A cél a megyékre vonatkozó népesedéstörténeti kutatások historiográfiájának vázlatos feltárása, valamint a meglévő eredmények és az áttekintésből kirajzolódó hiányok számbavétele, amely a további kutatásokat irányíthatná.

E tanulmány is az említett követelményeknek próbál megfelelni. Az eredeti kiindulópont a 18. század végi Pest-Pilis-Solt megye történeti demográfiai irodalmának vizsgálata volt, majd az anyaggyűjtés az időbeli határok és a kutatási koncepció változásával kibővült: a középkortól (a 11. századtól) 1918-ig tartó időszakra irányult, és ennek megfelelően kiterjedt a Kiskunságra és a mai Budapest teljes területére is. A térbeli kereteket tehát a dualizmuskori Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és a főváros jelentik. Nem foglalkoztunk az államalapítás előtti korszakkal és az erre a korszakra vonatkozó jórészt régészeti kutatások vizsgálatával. A gyűjtésből természetesen kimaradt a politikatörténet, ugyanakkor a történeti demográfiával kapcsolatba hozható publikációk lehető legteljesebb számbavételére törekedtünk. Itt természetesen nemcsak közvetlenül a megye múltjával foglalkozó írásokat kellett összegyűjtenünk, hanem mindazokat a nagyobb területre vagy az ország egészére vonatkozó műveket is, amelyek fontos adatokat szolgáltathattak a vizsgált megye népességtörténetéről. Így az ebből a szempontból nélkülözhetetlen bibliográfiák, forráskiadványok, monográfiák és tanulmányok mellett értelemszerűen alapvető fontosságú volt a megyei vagy községsoros adatokat tartalmazó országos népesség-összeírások, népszámlálások, statisztikai adattárak összegyűjtése is.

A gyűjtés módja a következő volt:

- első lépésként átnéztük a magyar történettudomány rendelkezésünkre álló bibliográfiáit, illetve a társtudományok (szociológia, néprajz) bibliográfiáit;
- másodjára a helytörténeti bibliográfiákat tekintettük át;<sup>2</sup>
- a következő lépésben adatainkat ellenőriztük, kiegészítettük Faragó Tamás készülő, egyelőre csak számítógépen elérhető történeti demográfiai bibliográfiája segítségével;
- végül a személyesen átnézett könyvek bibliográfiáit dolgoztuk fel.

A válogatás módjából természetesen egy sereg hiányosság következik. Gyűjtésünk mindenekelőtt nem tartalmazza a kéziratos anyagokat, csak a publikált műveket. A felhasznált bibliográfiák (Faragó Tamásét leszámítva) az utolsó 20–25 évről nem tartalmaznak adatokat. Így különösen az elmúlt kb. tizenöt év helytörténeti irodalmának áttekintése lehet hiányos. Hasonlóképpen nem mernénk teljesnek nevezni a főváros történetére vonatkozó óriási irodalmi termés számbavételét. Válogatásunk emellett szubjektív elemeket is tartalmaz:

<sup>2</sup> Elsősorban a következő műveket forgattuk haszonnal: Csomor 1972; Bodor–Gazda 1984; Boros 1974; I. Sándor 1975; Szilágyi 1984.

a történeti irodalomból a megyére vonatkozó és a történeti demográfiával kapcsolatba hozható írásokat kerestük. Az, hogy a nem közvetlenül a megye területére vonatkozó, illetve nem egyértelműen történeti demográfiai művek közül melyek kerülnek be egy effajta válogatásba, kétségkívül a szerző érdeklődési körétől, felkészültségétől, személyes döntésétől függ. Mégis úgy véljük, hogy az említett (a válogatás hiányosságaiból és szubjektivitásából fakadó) fogyatékoságok döntően nem torzítják el elemzésünket, amely végül is egy 815 tételből álló bibliográfiára épül, és amely méreténél fogva alkalmas a megfelelő, a további kutatások szempontjából irányadó következtetések levonására.

#### *A megye népességtörténeti irodalmának jellemzői*

A megye népességtörténetével kapcsolatban összegyűjtött 815 műből 81 (9,9%) forráskiadvány, statisztikai adattár, helységnévtár volt, 44 (5,4%) bibliográfia vagy levéltári jegyzék, 339 (41,6%) monográfia vagy tanulmánykötet, 351 (43,1%) pedig tanulmány, könyvrészlet vagy rövidebb folyóiratcikk. Nyolc esetben nem tudtuk megállapítani a kiadás évét, a maradék 807 írás típusát és megjelenésének időszakát tekintve a következőképpen oszlott meg (1. tábla).

A vizsgált irodalmi termés java a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas években jelent meg, ebben az időszakban egy évtized alatt született annyi publikáció, mint amennyi a két háború között két és fél évtized leforgása alatt. Az is egyértelmű, hogy a „mélypontot” az ötvenes évek jelentik. Ekkor lényegében szünetel a forráskiadás, témába vágó monográfia szinte alig jelenik meg, néhány tanulmány adja a csekély eredményt. A 20. század első két évtizedének termése sem túl gazdag, mennyiségileg az elmúlt négy-öt év alatt több munka jelent meg, mint akkor húsz év alatt. Ugyanakkor táblázatunkból az is leolvasható, hogy a századelőn több forráskiadvány, statisztikai adatközlés és monográfia jelent meg, mint az elmúlt években, a tanulmányok, folyóiratcikkek száma viszont kisebb volt, mint manapság. Ha a közelmúltat a rendszerváltás óta eltelt időszakkal azonosítjuk, akkor láthatjuk, hogy az elmúlt tizenöt év gazdagabb termést hozott, mint a 20. század eleje. Mindez arra utal, hogy ma a társadalomtörténetnek, helytörténetnek, népesedéstörténetnek nagyobb bázisa lehet, legalábbis ami a mennyiségi oldalt illeti.

1. A megye népességtörténetével kapcsolatos kiadványok megoszlása típus és a megjelenés időszaka szerint

	Forráskiadvány, statisztikai adattár, lexikon, helynévtár		Bibliográfia, levéltári jegyzék		Monográfia, tanulmánykötet		Tanulmány, könyvrészlet, cikk		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1900 előtt	27	34,2	1	2,4	55	16,4	16	4,6	99	12,3
1900–1919	9	11,4	–	–	21	6,2	9	2,6	39	4,8
1920–1944	6	7,6	2	4,9	84	24,9	35	10,0	127	15,7
1945–1955	–	–	2	4,9	3	0,9	10	2,8	15	1,9
1956–1969	4	5,0	12	29,2	54	16,0	73	20,9	143	17,7
1970–1979	7	8,9	11	26,8	42	12,5	74	21,1	134	16,6
1980–1989	17	21,5	8	19,5	30	8,9	62	17,7	117	14,5
1990–1999	6	7,6	5	12,2	29	8,6	48	13,7	88	10,9
2000–2004	3	3,8	–	–	19	5,6	23	6,6	45	5,6
Összesen	79	100	41	100	337	100	350	100	807	100

Látható az is, hogy bár a kilencvenes években a megjelent írárok mennyisége csökkent az előző évtizedekhez képest, a rendszerváltás óta eltelt időszak alatt lényegében hasonló mennyiségű irodalom született, mint a Trianon utáni időszakban, illetve 1956 után a hatvanas évek végéig. Ma a hangsúly a folyóiratokban, tanulmánykötetekben megjelent rövidebb íráson van, míg különösen a két háború között magas volt a monográfiák aránya. A forráskiadványok, statisztikai adattárak 20. század előtti magas aránya elsősorban a hivatalos statisztikai szolgálat megteremtésének volt köszönhető, a szóban forgó művek jelentős része a Statisztikai Hivatal vagy a Fővárosi Statisztikai Hivatal kiadványa: népszámlálási publikációk, illetve statisztikai adatokat megjelenítő sorozatok.<sup>3</sup> A nyolcvanas években ugyanakkor a helyi kezdeményezések nagyobb szerepe növelte meg a forráskiadványok számát.<sup>4</sup> Összességében a hatvanas évektől kezdve évtizedenként csökkent a témára vonatkozó publikációk száma, ez a forráskiadványok és statisztikai kiadványok kivételével típusonként is jól látható.

<sup>3</sup> Ilyenek például: *Hivatalos Statisztikai Közlemények I–XV*. Bp. 1867–1891.; *Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam I–XXIX*. Bp. 1893–1901.; *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat* Bp. 1902.; *Magyar Statisztikai Évkönyv* Bp. 1873.; *Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei* Bp. 1871.; *Statisztikai és nemzetgazdasági Közlemények I–VIII*. Pest, 1865–1871.; *Nemzetgazdasági és Statisztikai Évkönyv* Bp. 1883.

<sup>4</sup> Például az aszódi Petőfi Múzeum forráskiadvány-sorozata: *A Galga mente történetének írott forrásai*.

A feldolgozott korszakokat tekintve meg kell jegyeznünk, hogy az összegyűjtött művek több mint fele hosszabb (több évszázadnyi) időtartamot ölel fel, lévén egy-egy régió, település vagy konkrét probléma történetét összefoglaló kiadvány. 395 esetben köthető a publikációk témája egy-egy szűkebb történeti korszakhoz. Ezek között elsősorban főlényben vannak a 18–19. századi témájú művek (75,5%), ehhez képest lényegesen kisebb súlyt kap a 16–17. század (15,4%), míg a középkor és a 20. század eleje egyformán jelentéktelen mennyiséget képvisel (5,3 és 4,1%). Mindez nyilvánvalóan összefügg a forrásadottságokkal: a népesedéstörténet és a hozzá kapcsolható társtudományok számára felhasználható források sűrűsödése a 18. századtól kezdve figyelhető meg.

2. A megye népességtörténetével kapcsolatos kiadványok megoszlása téma és a megjelenés időszaka szerint

	Regionális összefoglaló	Településtörténet	Forráskiadvány	Statisztikai adattár	Bibliográfia, levéltári jegyzék	Módszertan	Tematikus művek
1900 előtt	8	23	3	23	1	–	41
1900–1919	4	7	3	8	–	–	17
1920–1944	5	42	5	1	3	1	70
1945–1955	1	3	–	–	2	–	9
1956–1969	17	41	3	–	12	–	70
1970–1979	9	30	5	2	11	1	76
1980–1989	5	18	13	4	8	1	68
1990–1999	2	16	3	3	5	–	59
2000–2004	2	17	1	2	–	–	23
Év nélkül	–	1	1	1	3	–	2
Összesen	53 6,5%	198 24,3%	37 4,5%	44 5,4%	45 5,5%	3 0,4%	435 53,4%

Táblázatunkból látható, hogy a művek több mint fele tematikus jellegű, amelyek bár többnyire köthetők egy-egy településhez vagy régióhoz, mégis egy adott kérdés, probléma vizsgálata dominál bennük. Emellett még az egy-egy település hosszabb-rövidebb időszakra kiterjedő történetét feldolgozó írások képviselnek jelentős hányadot, a bibliográfiák, forráskiadványok, statisztikai adatközlések és a regionális összefoglalók részaránya között nincs számottevő különbség.

Az 1900 előtti irodalomban nagy szerepet kaptak a statisztikai kiadványok, amint említettük ez elsősorban a statisztikai szolgálat megszervezéséhez és az országos, illetve fővárosi statisztikai hivatalok munkájához kapcsolódik. Az egyes településekről szóló munkákat szemrevételezve sokkal vegyesebb képet kapunk: a plébániák, egyházközségek, illetve egyes községek (pl. Pilisborosjenő, Gödöllő, Pécel) történeti összefoglalása mellett találkozhatunk olyan, elsősorban városmonográfiákkal, amelyek azóta is fontos kiindulópontot

jelentenek az illető település történetének kutatásában. Ezek nagy terjedelmű, pozitivistá gonddal megírt monográfiák, többnyire okmánytárakkal kiegészítve: Salamon Ferenc Budapest (Salamon 1878–1885), Hornyik János Kecskemét (Hornyik 1860–1866), Balla Gergely és Galgóczy Károly Nagykőrös (Balla 1856; Galgóczy 1896), Karcsu Antal Arzén Vác (Karcsu 1880–1888), Toóth János Kiskunhalas (Toóth 1861) történeti összefoglalását készítette el. Közülük Hornyik János okmánytárat is tartalmazó munkája négy, Karcsu Antal Arzén Vác-monográfiája pedig kilenc kötetben látott napvilágot. A regionális összefoglalók között pedig meg kell említenünk Galgóczy Károly háromkötetes megyemonográfiáját, amely ma is megkerülhetetlen (Galgóczy 1876–1877). Az első kötet a megye (1876-ból tekintett) múltjáról szól, összefoglalja a megye történetét, részletes leírást ad a megyei levéltárról, a megyeházáról, bemutatja a megye tisztikarát. A történeti áttekintést bőséges forrásközlés egészíti ki, nemcsak a megye politikai szerepét és országgyűlési szereplését tárgyalja, hanem a gazdaság- és társadalomtörténet számára is értékes adatokat nyújt számos összeírás anyagának kivonatos közlésével. A második kötet a megye „jelenét” (1877) mutatja be, részletesen tárgyalva a földrajzi, éghajlati viszonyokat, a demográfiai helyzetet az 1870. évi népszámlálás alapján, a lakosság foglalkozási megoszlását, a mezőgazdaság és ipar, kereskedelem különböző ágazatait, a társadalmi és kulturális viszonyokat (benne olyan, a népességtörténet számára alapvető kérdésekkel, mint a természetes szaporulat, a migráció, a közegészségügy helyzete). A harmadik kötet pedig a megye részletes (községenkénti) bemutatását tartalmazza. A települések fekvését, rövid történetét (benne a török pusztításra és az újratelepülésre, a migrációra, a természeti katasztrófákra vonatkozó adatokkal), általános képét, a gazdálkodás ágait és módját, a lakosság számát, felekezeti megoszlását (ezeket az 1870-es népszámlálás alapján számszerűen is) és nemzetiségi összetételét, az egyházközség(ek)re és az anyakönyvvezetésre vonatkozó adatokat, majd a gazdálkodás részletes leírását adja községek szerint, természetesen a rendelkezésre álló forrásoknak megfelelően változó terjedelemben.

A 20. század elején egy újabb reprezentatív megyemonográfia jelent meg a Borovszky Samu szerkesztette országos sorozat részeként (Borovszky 1910–11), amely jól egészíti ki Galgóczy Károly munkáját. A településtörténettel foglalkozó munkák száma meglehetősen kicsi, a városokról (Budapest, Cegléd, Vác) szóló összefoglalások mellett megjelent néhány község monográfiája (Taksony, Törökbálint, Bogyiszló). A statisztikai adatok közreadása ekkor is a Statisztikai Hivatalhoz kötődött (népszámlálási publikációk), de itt kell megemlítenünk Horváth Sándor adatközlését, amely a II. József-féle kataszteri összeírás Pest megyében megmaradt anyagát tartalmazza (Horváth 1901) és Csánki Dezső forrásértékű történeti földrajzi sorozatát (Csánki 1890–1913).

A két háború között szembetűnően megnőtt a településmonográfiák száma, összhangban a megjelenő, növekvő társadalomtörténeti érdeklődéssel, amely

komoly szerepet szánt a helytörténeti kutatásoknak, és amely erről módszertani munkát is eredményezett (Mályusz, 1924).<sup>5</sup> A szerzők között ott találjuk az előző korszakból ismerős Hornyik Jánost, akinek Kecskemét gazdasági fejlődését összefoglaló munkája ekkor jelenik meg, a főváros történetével foglalkozó történész-levéltáros Gárdonyi Albertet vagy a néprajztudós Fél Editet vagy a Vác történetével foglalkozó Tragor Ignácot. A falumonográfiák mellett jelentős, ma is számon tartott történetírói teljesítmény is kötődik ide: Majlát Jolán munkája Nagykőrös mezőváros fejlődéséről, a mezővárosi fejlődés történeti problémáiról (Majlát 1943; Majlát–Márkus 1943).

A háború után a hatvanas évektől nő meg a regionális összefoglalók száma. A publikációk növekedésében fontos szerepet játszik a Pest Megyei Levéltár a „Pest megye múltjából” című sorozat elindításával (1965). A megye történetével kapcsolatos kutatásoknak hasznára volt az is, hogy vezető történészeink közül többen vagy a megyei levéltár munkatársai voltak (pl. Kosáry Domokos), vagy rendszeresen publikáltak a megye történetével kapcsolatos műveket (Wellmann Imre, Makkai László). Makkai Lászlótól származik a máig utolsó teljes megyetörténet is, a Dercsényi Dezső szerkesztette művészettörténeti kiadványban (Makkai 1958). A forráskiadás is fontos eredményeket mutathat fel: megindul a török kori adóösszeírások publikálása (Fekete–Káldy Nagy 1962), a megye története szempontjából is igen fontos a II. József-féle népszámlálás anyagának közzététele (Dányi–Dávid 1960), valamint az úrbérrendezéssel kapcsolatos kilenc kérdőpont megjelölése a megye területének egy részére vonatkozóan (Wellmann 1967).

Megnövekszik az érdeklődés a helytörténet iránt, amelyet jelez a helytörténeti bibliográfiák növekvő száma, valamint a településmonográfiák gyors ütemű szaporodása. Ezek egy része valóban helyi kezdeményezés, a szó szoros értelmében vett helytörténet, ezeket a munkákat a községi vagy városi tanácsok, esetleg valamely helyi szervezet (pl. tsz-ek) adták ki (pl. Dunahaszti, Vecsés, Tápióbicske, Újhartyán, Solt, Valkó, Kisnémedi, Dunaegyháza, Tápiógyörgye, Nagykáta, Kiskunhalas történetéről). Emellett folytatódnak régebbi sorozatok (*Tanulmányok Budapest Múltjáról*), ahol a fővárossal vagy a főváros területén fekvő községek történetével kapcsolatos írások látnak napvilágot. Fontos centrum a Pest Megyei Levéltár (a *Pest Megyei Levéltár kiadványai*, Áporka, Fót, Csövár monográfiáival; a *Pest megyei Könyvtár* vagy a *Helytörténeti Dolgozatok* című sorozatok, Isaszeg, Maglód történetével) vagy a Múzeumok Pest Megyei Igazgatósága (*Pest Megyei Múzeumi Füzetek*). A hatvanas évek közepén indulnak fontos, helyi közgyűjteményi sorozatok is (Aszódi Petőfi Múzeum – *Múzeumi Füzetek*). Ugyanakkor feltűnik olyan intézmény is a megye történetével kapcsolatos írások megjelentetői között, amely kezdeményező szerepet töltött be a történeti statisztikai, történeti demográfiai kutató-

<sup>5</sup> Lásd minderről: Csiki–Halmos–Tóth 2003.

sok terén: a KSH Könyvtáráról, illetve az általa kiadott történeti statisztikai sorozatokról van szó (Csocsán 1959). A helytörténeti munkák mellett tehát nagy szerepe van a megyei levéltárnak és a megyei múzeumoknak, a kutatásban fontos részt vállalnak a gazdaság- és társadalomtörténet iránt érdeklődő, részben háttérbe szorított történészek, valamint a történeti problémák, történeti demográfia iránt érdeklődő statisztikusok, demográfusok, akik számára a KSH Könyvtára jelenti a megfelelő háttérrel.

A hetvenes években folytatódnak a korábbi tendenciák. Az erősödő és a KSH Könyvtárából kiinduló történeti demográfiai érdeklődéssel (pl. Andorka Rudolf családrekonstrukciós kutatásai) függ össze a Klinger András és munkatársai által összeállított sorozat (*A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900*, Klinger 1972–1984). A kötetek a mai közigazgatási beosztás szerinti megyénként, és azokon belül községenként közlik az anyakönyvi adatokat (keresztelések, temetések, házasságkötések száma), felekezetenként, a különböző felekezeti egyházközségek szerint. Mindez azt jelenti, hogy 1895-ig az adatok csak ott használhatók községi szinten, ahol csak egy vagy több anyaegyház működött, és ezek a teljes lakosságot, magukba foglalták, illetve ahol az anyaegyházak anyakönyveiben nem tartottak nyilván más községekbeli filiák tagjainak adatait. A jegyzetek rámutatnak ezekre a problémákra, de az adatok a legtöbb esetben nem számíthatók át a közigazgatási beosztás szerinti községeknek megfelelően. A kötet adatai így inkább a nagyobb területi egységek (tájegységek, járások) szerinti elemzésre alkalmasak, más kérdés, hogy ez a lehetőség sem lett kiaknázva. Emellett látjuk a helyi kiadású helytörténeti monográfiák kiadásának folytatódását (Abony, Dabas, Ócsa, Soltvadkert, Ráckeve, Veresegyház, Tass, Kunszentmiklós), korábbi sorozatok folytatódását (*Tanulmányok Budapest Múltjából, Pest megyei Múzeumi Füzetek*). Fontos eredmény a hetvenes években megszülető ötkötetes Budapest monográfia (a feldolgozott korszak az első négy kötetben: Gerevich–Györffy–Nagy 1973; Kubinyi 1973; Nagy–Bónis 1975; Spira–Vörös 1978). Fontos kezdeményezések, sorozatok indulnak ki a megyei múzeumokból, levéltárakból: így a Pest megyei Múzeumok Igazgatóságának Szentendrére költöztetésével (1972) elindul a *Studia Comitatusia* sorozat (Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból, szerkesztő Ikvai Nándor), 1975-től jelenik meg a Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványsorozata (*Bács-Kiskun megye múltjából*, szerkesztő Iványosi-Szabó Tibor), az aszói Petőfi Múzeum sorozata mellett említésre méltóak a *Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei* és a Ceglédi Kossuth Múzeum kiadványai (*Ceglédi Füzetek*).

A nyolcvanas években az enyhe mennyiségi csökkenés mellett a helyi kezdeményezések köre bővül: elindul a *Kalocsai Múzeumi Közlemények* című sorozat, több évtizedes kényszerű szünet után újraindul a Váci Múzeumi Egyesület sorozata, a *Váci Könyvek* (a Váci Tragor Ignác Múzeum kiadványai). Kisebb számban, de megjelennek falumonográfiák a helyi tanácsok kiadásában



(Alsónémedi, Bag, Kecel, Makád, Újhartyán) és a *Studia Comitatus* sorozatban elkészül Cegléd és Vác monográfiája (Ikvai 1982; Sági 1983). Fontos kezdeményezés a KSH Könyvtárának helységnévtár sorozata (a Pest megyei kötet: Szaszkoné 1988), amely a 18. század végi, 19. század eleji statisztikai jellegű források adatait közli településenként, a lehetőségekhez mérten a teljesség igényével: a települések névváltozatait, jogállását, a hozzá tartozó külterületek nevét és adatait, a birtokosok nevét, a települések egyházi igazgatási beosztását (anyaegyházak és filiák megjelölése), a népességszám és a felekezeti megoszlás adatait, a beszélt nyelvekre vonatkozó ismereteket. A Pest megyei kötet különösen gazdag, mert tartalmazza a II. József-féle kataszteri felmérésnek (1789) a határ nagyságára és művelési ágak szerinti megoszlására vonatkozó, a megyében kivételesen megmaradt adatait.

A kilencvenes években is jelentős statisztikai adatközlések jelentek meg, részint a KSH Népszámlálási Főosztálya, részint a Pest megyei Levéltár jóvoltából. A Kovacsics József szerkesztette helységnévtár-sorozat a mai megyehatárok között községenként adja a települések összes névváltozatát, a külterületek és az elpusztult települések nevét, a népességszámokat 1785-től (mindig az aktuális közigazgatási határok között), a nemzetiségi megoszlást az anyanyelv alapján 1880-tól és az anyakönyvvezetésre és a közigazgatási beosztásra vonatkozó adatokat (Horváth–Kovacsics 2000).<sup>6</sup> Szintén a KSH Népszámlálás közölte a mai Magyarország települései 1880 és 1949 közötti felekezeti megoszlásának adatait (Kepecs 1997), a Pest megyei levéltár pedig egy 1860-as településstatisztikai felmérés anyagát publikálta a Pest megye múltjából sorozat keretein belül (Horváth–Szabó 2000).

A településmonográfiák sorát részben az önkormányzati kezdeményezések gyarapították (Aszód, Galgamácsa, Iklád, Pilisszántó, Tura, Zsámbok), másrészt a millennium adott a falutörténetnek új lendületet a Száz Magyar Falu sorozat keretében (Isaszeg, Ócsa, Tápióbicske, Vácrátót, Visegrád). Igazán ígéretes vállalkozások ott alakultak ki, ahol a levéltári, múzeumi háttér, a múltbeli kutatások gazdag eredményei és egy-egy jelentős kutató erőfeszítései találkoztak, ezek a körülmények mindenekelőtt a nagy alföldi mezővárosok történetének kutatásánál voltak kedvezőek. Ide sorolhatóak Iványosi-Szabó Tibor monográfiái Kecskemét gazdaság- és társadalomtörténetéről (Iványosi-Szabó 1991, 1994), Novák László kötete Nagykőrösről (Novák 1994a), Kocsis Gyula

<sup>6</sup> A Kovacsics József szerkesztette *Történeti Statisztikai Helységnévtár* sorozat mind koncepciójában, mind pedig a feldolgozott források körét tekintve eltér a KSH Könyvtára által kiadott *Magyarország történeti helységnévtára* című sorozat köteteitől (lásd pl. Szaszkoné 1988): az utóbbi egy időszak (1773–1808) összes statisztikai jellegű (alapvetően levéltári) forrásainak adatait feldolgozza a történeti megyék és közigazgatási egységek szerint településenként, míg a Kovacsics-féle sorozat a mai megyehatárokat veszi alapul, mindig az aktuális közigazgatási beosztás szerint közli a községek adatait, és alapvetően a Csánki-féle történeti földrajz és a KSH 1880 utáni népszámlálási adatait dolgozza föl.

Cegléd történetéről és néprajzáról megjelentetett tanulmánykötete (Kocsis 1993), illetve az Ö. Kovács József és Szakál Aurél szerkesztésében megjelenő „*Kiskunhalas története*” kötetei (Ö. Kovács–Szakál 2000, 2001), vagy a halasi kutatások keretében született népességtörténeti monográfia (Melegh 2000a). Újabbban a megye történetének modern feldolgozására tett erőfeszítések (Pest Megye Monográfia Közalapítvány) is meghozták az első eredményeket (Zsoldos 2001).

Összefoglalóan azt mondhatnánk, hogy az elmúlt évtizedekben megkerülhetetlen a helyi kezdeményezések szerepe, ma is az önkormányzatok játszanak sok esetben jelentős szerepet a falumonográfiák megírásában. De emellett kiemelkedő a megyei levéltárak és múzeumok szerepe, ezek a centrumai az egy-egy nagyobb település vagy tájegység történetét, néprajzát feltáró kutatásoknak. Ebben a hatvanas évektől igen fontos szerepet játszottak ezen intézmények kiadványsorozatai, illetve az egy-egy település történetének megírását célzó erőfeszítések. Ugyanakkor a jelentős eredmények erősen „személyfüggők” is, természetes módon kapcsolódnak az egy-egy múzeumban, levéltárban hosszabb ideig dolgozó jelentős kutatók munkájához. A legjobban kutatott területek közé tartozik a főváros, amely központi szerepénél fogva eleve jobban vonzza a „mainstream”-hez tartozó történészek érdeklődését is. Itt ezenkívül fontos volt részben a Fővárosi Levéltár, részben a Budapest monográfia megírásának szerepe, amelyek jelentős kutató- és szerzőgárdát tudtak mozgósítani (Bácskai Vera, Nagy Lajos, Kubinyi András, Spira György, Vörös Károly stb.). Ilyen jól kutatott terület Vác (Sápi 1983), Kalocsa környéke (elsősorban Bárh János révén), jelenleg Kiskunhalas és az alföldi „háromváros”: Kecskemét (Iványosi-Szabó Tibor), Cegléd (Kocsis Gyula és Novák László) és Nagykőrös (Novák László). Jól látható, hogy a történészek mellett a levéltárosok, muzeológusok, néprajzkutatók játszanak jelentős szerepet a megye egyes településeinek történeti vizsgálatában. A levéltárak, múzeumok mellett más intézmények, elsősorban a KSH, a megye történetének szemszögéből elsősorban statisztikai források megjelentetésével játszanak fontos szerepet.

Az eddigiekben a tematikus művekre kisebb figyelmet fordítottunk, elsősorban a forráskiadványokat, regionális összefoglalókat és településmonográfiákat vizsgáltuk. A következőkben a tematikus művek közül kiemeljük a történeti demográfiai tárgyú vagy a szorosabban ahhoz kapcsolódó írásokat, és ez alapján próbálunk következtetéseket levonni a megye népességtörténetének lehetséges további kutatási irányairól.

3. A megye történeti demográfiai irodalmának megoszlása téma és a megjelenés időszaka szerint

	Népes- ség- szám – népes- ségnö- vekedés	Etnikai, feleke- zeti meg- oszlás	Forrás- kiad- vány, statisz- tikai adattár	Halan- dóság, járvá- nyok, közze- gész- ségügy	Házasa- ság, család	Mig- ráció	Teljes népes- ség- történet	Népes- ség- össze- írások <sup>7</sup>	Telepü- lés- demo- gráfia, történeti földrajz
1900 előtt	3	5	22	15	1	–	1	–	3
1900–1919	2	3	4	2	2	–	–	–	2
1920–1944	4	6	2	3	4	7	1	6	18
1945–1955	1	1	–	–	–	–	–	–	1
1956–1969	3	8	3	8	–	–	3	3	7
1970–1979	5	11	5	4	2	2	2	3	18
1980–1989	–	8	8	5	9	4	4	8	9
1990–1999	2	12	4	5	9	7	4	4	10
2000–2004	1	2	3	3	6	2	4	1	5
Összesen	21 6,1%	56 16,2%	51 14,8%	45 13,0%	33 9,6%	22 6,4%	19 5,5%	25 7,2%	73 21,2%

A vizsgált 815 műből 345 volt a történeti demográfia meglehetősen tágan értelmezett tárgykörébe sorolható: ez az összegyűjtött irodalom 43,4%-a. Téma szerint vizsgálva az anyagot mindenekelőtt az lehet feltűnő, hogy teljesen hiányoznak a termékenységgel foglalkozó munkák. Természetesen a legnépszerűbbnek számító történeti demográfiai részterület (melynek vizsgálatára a tudományterületet forradalmasító családrekonstrukciós módszert kidolgozták) megjelenik a valamely település vagy tájegység, közigazgatási egység teljes népességtörténetét feldolgozó munkákban, mindenekelőtt az egyetlen általunk ismert családrekonstrukciós tanulmányban (Andorka 1984), önálló tárgyalására azonban nem kerül sor. Ez egyszerismind igen fontos, az országos képnek megfelelő tényre világít rá: a megye területére vonatkozó történeti demográfiai kutatások egy-két kivételtől eltekintve nem a nemzetközi kutatási irányokhoz igazodnak, nem az anyakönyvek elemzésére épülnek, a családrekonstrukciós módszer nem nevezhető elterjedtnek. Mindez összefügg azzal, hogy a szerzők között elenyésző hányadot képviselnek a történeti demográfusok, illetve a demográfiai kérdéssel kapcsolatos középfontosságú állító kutatók.

Az összegyűjtött történeti demográfiai művek mintegy ötöde a településdemográfia, illetve történeti földrajz kategóriájába lett besorolva, ezek jelentős része az alföldi településhálózat kialakulásával, a mezővárosi fejlődéssel foglalkozik, és csak lazán kapcsolódik tárgykörünkhöz. Viszonylag erős az érdek-

<sup>7</sup> Az egy-egy népesség-összeírást bemutató, azok anyagát elemző művek kerültek ebbe a rovatba (pl. Thirring 1938; Petróci 1957).

lődés az etnikai megoszlás vizsgálata, valamint a halandóság, közegészségügy problémái iránt. Hasonló arányban vannak jelen a gyűjtésben a forráskiadványok, statisztikai adattárak is. A házasodás, családtörténet és a migráció iránt főleg az elmúlt 25–30 évben nőtt meg az érdeklődés, egy-egy település vagy régió többé-kevésbé teljes népesedéstörténete is elsősorban a háború után készült el.

1900 előtt keletkezett a történeti demográfiai művek mintegy 14%-a. Az anyag zömét a statisztikai adattárak teszik ki, amint a korábbiakban megállapítottuk, ezek főleg a hivatalos statisztikai szolgálat létrejöttéhez kötődnek, ma már történeti anyagnak számító egykorú népszámlálási kiadványok, statisztikai adatközlések. Ide sorolhatjuk továbbá a statisztika klasszikusainak (Bél Mátyás, Nagy Lajos, Fáy András, Fényes Elek) műveit is Pest megyei vonatkozásaik, adataik miatt. Tekintélyesebb részt tesznek ki a halandósággal, közegészségüggyel foglalkozó írások is. A 15 műből nyolc a főváros 19. századi közegészségügyi, járványügyi helyzetét tárgyalja, központi szerepet kap a kolerajárványok okainak, lefolyásának, pusztító hatásainak vizsgálata. A szerzők között a statisztikusok adják a túlsúlyt (Keleti Károly, Kőrösi József nevével találkozunk a leggyakrabban).

Az 1900. és 1910. évi népszámlálások kiadványain kívül meglehetősen sovány és vegyes a századforduló utáni kép, a már említett Csánki Dezső féle történeti földrajzi sorozat és a Józsefi kataszteri összeírás anyagának közlése tűnik ma is jelentősnek (Horváth 1901).

A két háború közötti időszakban (51 mű, a történeti demográfiai irodalom mintegy 15%-a, azaz itt jelentős mennyiségi növekedés érzékelhető a korábbi évtizedekhez képest) a történeti földrajz, településdemográfia kategóriájában találkozhatunk a legtöbb publikációval. Ezek lényegében (kettő kivételével) az Alföld településhálózati, településszerkezeti sajátosságaival foglalkoznak: a tanyák kialakulásával, a határhasználat módjával, a gazdálkodás, a társadalom és a földrajzi környezet jellegzetességeivel.<sup>8</sup>

Ezenkívül igen fontos a statisztikus, történeti demográfus Thirring Gusztáv szerepe, aki a II. József-féle népszámlálás történetét, akkor fellelhető anyagát dolgozta fel, és Pest megye vonatkozásában a népszámlálásról szóló monográfiája és Kecskemét összeírásának elemzése (Thirring 1935, 1938) említhető. Alapvető tanulmányokat közölt Pest város lélekösszeírásairól (1934) és az 1804. évi összeírásokról (1936b), valamint Budapestnek az egyesítést követő évtizedekbeni népességfejlődéséről (1925, 1936a). A népességfejlődés, újjátelepülés kérdéseire (a földrajzi viszonyok, a gazdálkodás, határhasználat bemutatása mellett) nyújt fontos adatokat Wellmann Imre a gödöllői Grassalkovich uradalomról szóló monográfiájában, amely a Domanovszky Sándor által kez-

<sup>8</sup> Első helyen kell említeni Erdei Ferenc szociográfiáit: elsősorban Erdei 1937, 1940. Az Alföldről általában: Bulla 1940; Glaser 1935; Kaán 1939. Az alföldi városok szerkezetéről, a tanyák kialakulásáról: Györffy 1926; Mendöl 1936; Papp 1936; Szabó 1936; Thirring 1935; Márkus 1943.

deményezett uradalomtörténeti sorozat keretei között jelent meg (1933).<sup>9</sup> A helytörténeti, de erősen tematikus jellegű (pestis, betelepülés, valamely etnikai csoport élete) irodalomban a harmincas, negyvenes években megjelennek a német származású, németül, német folyóiratokban (*Südostforschungen, Südostdeutsche Forschungen, Deutsche Forschungen in Ungarn*) magyarországi német településekről publikáló szerzők, Pest megye esetében elsősorban Bonomi Jenő (Eugen) érdemel említést (1939, 1940a, b, 1941).<sup>10</sup>

A háború és az ötvenes évek – mint láttuk – nem kedveztek a történeti demográfiai kutatásoknak, a hatvanas években viszont újra növekszik az összegyűjtött művek száma (35 tizenöt év alatt, mintegy 10%-a a közvetlenül történeti demográfiai tárgyú publikációknak). Szám szerint itt is a településdemográfia, az etnikai megoszlás és a halandóság, járványok, közegészségügy témakörök kapták a legnagyobb hangsúlyt, a művek tényleges jelentősége azonban némileg más képet mutat. Az etnikai csoportokkal kapcsolatos műveknél meg kell említenünk, hogy a Pest megyei szerbek, illetve „görögök” mellett a zsidóság letelepedése és 18–19. századi népességfejlődése is megjelenik a vizsgált témák között (Ember 1963), sőt Moess Alfréd monográfiát is megjelentetett erről (Moess 1968), amely népesség-összeírások és anyakönyvi adatok segítségével a zsidóság letelepedése mellett a demográfiai folyamatokat (pl. természetes szaporulat alakulása) is elemzi. Egyébként igen fontos vállalkozás a megyei levéltár *Pest megye múltjából* című sorozatának első kötete (Keleti–Lakatos–Makkai 1965), amelyben alapvető tanulmányok tisztázzák a körülményekhez képest a törökkori pusztulás mértékét és a megye 18. századi újratelepülésének ütemét (Kosáry 1965; Petróci 1965). Alapvetőek a forráskiadványok (Dányi–Dávid 1960; Fekete–Káldy-Nagy 1962; Wellmann 1967), amelyek nagy segítséget nyújtanak a törökkor és a 18. század kutatóinak, és a törökkori (Káldy-Nagy 1959; Mészáros 1960), valamint 18–19. századi egyházi összeírások (Petróci 1957) forrásértékét vizsgáló és azokat elemző tanulmányok. Itt már igen fontossá válik a KSH Könyvtár szerepe részint a kutatások szervezésével, kezdeményezésével, részint az eredmények megjelentetésével (a Józsefi népszámlálás anyagának publikálása, *Történeti Statisztikai Közlemények, Történeti Statisztikai Évkönyv* című sorozatok). A szerzők történészek, levéltárosok, illetve statisztikusok, demográfusok, a cél a népesség-összeírások anyagának összegyűjtése, publikálása, forrásértékük tisztázása. Tetten érhető a professzionista történeti demográfia hatása, noha mindez a Pest megyei anyagban csak nyomokban mutatkozik. A növekvő és szervezettebbé váló érdeklődés hatása érezhető a demográfus Csocsán Jenő munkáján, aki három Pest megyei falu

<sup>9</sup> *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*, szerkesztette Domanovszky Sándor.

<sup>10</sup> A jelenség jól illeszkedik a korszak német történeti demográfiai kutatási törekvéseihez: a hitleri Németország nagy súlyt fektetett a Közép-Európai német betelepülés kérdéseire, és a helyi német közösségek történetének, anyakönyvi adatokra épülő genealógiájának összeállítására törekedett. Lásd: Faragó 2002. 169–170.

(Csomád, Sződ, Vácrátót) népességtörténeti vázlatát készítette el a 18. század második felére vonatkozóan a rendelkezésre álló *Historia Domus*-ok, egyházi népesség-összeírások, a józsefi népszámlálás és az anyakönyvi adatok alapján (1959). A munka ugyan a családrekonstrukciós kor előtti szemléletet tükrözi (Franciaországban ekkor kezd elterjedni a módszer), de így is érdekes és követségre méltó kísérlet, amelynek kérdésfelvetései már elsősorban történeti demográfiaiak. A halandósággal, közegészségüggyel kapcsolatos tanulmányok pedig elsősorban az *Orvostörténeti Közlemények* lapjain jelennek meg, jelezve, hogy a történeti demográfia e speciális ágából az orvostörténészek, illetve a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum is kiveszi a részét.

A megyei történeti demográfiai irodalom 15%-a keletkezett a következő évtizedben, ami erős mennyiségi bővülést jelez. A legtöbb publikáció most is az etnikai megoszlással és a településdemográfiával kapcsolatos, tovább folyik az alföldi településhálózat, mezővárosi fejlődés elemzése, amely egy fontos térséggel gyarapodik: Bárth János egész sor tanulmányban vizsgálja a Kalocsa környéki településszerkezet sajátosságait (1973, 1974, 1975a). Az etnikai viszonyok elemzésénél a délszlávok és a zsidók mellett megjelennek a németek és szlovákok, valamint a cigányok is (Mészáros 1975). A forráskiadás – mint említettük – fontos eredményeket mutathat fel: a modern történeti demográfia elsődleges forrásanyagát az anyakönyvi adatok jelentik, ennek megfelelően a hetvenes éve elejétől közli Klinger András munkatársaival a mai Magyarország településeinek 1828 és 1900 közötti anyakönyvi adatait (Klinger 1972–1984). Tovább folyik a törökkori adóösszeírások kiadása (Káldy-Nagy 1978; Vass 1979), ami adatokat nyújt a törökkori demográfiai viszonyok jobb megismeréséhez (Káldy-Nagy 1970; Mészáros–Hausfatter 1974). Fontos mozzanat az is, hogy a társadalomtörténeti kutatásokban megjelenik a házassági kapcsolatok vizsgálata az anyakönyvek alapján (Bácskai 1979), illetve hogy a modern családtörténeti kutatások alapját jelentő népesség-összeírások kiadása és elemzése is elkezdődik (Bárth 1975b).

A nyolcvanas években szám szerint lényegében szinten marad a történeti demográfiai irodalom mennyisége (55 tétel – 15,9%). Ezen belül azonban némi tartalmi átrendeződést figyelhetünk meg: csökken, bár továbbra is jelentős a történeti földrajzi, településdemográfiai, valamint az etnikai megoszlással kapcsolatos munkák száma és aránya, eltűnnek a népességszám alakulását tárgyaló írások, ugyanakkor nő a forrásközlések és főleg az egy-egy összeírást elemző, illetve a családtörténeti munkák száma és aránya. A másik fontos tartalmi szakmai változás, hogy ezzel együtt a megye történeti demográfiai irodalmában is megjelennek a modern történeti demográfiai kutatási módszerek, kérdésfelvetések, elsősorban a családtörténet és a családrekonstrukciós termékenységvizsgálat terén. Az első esetben ez főleg 18–19. századi állami és egyházi népesség-összeírások elemzését jelenti, a kutatás célja a paraszti vagy falusi iparos háztartások szerkezetének feltárása, a különbségek magyarázata etnikai,

gazdálkodási, társadalmi, szokásrendbeli különbségekkel. Mindez elsősorban Faragó Tamás nevéhez fűződik, aki az országos összeírásokból nyert háztartás-szerkezetbeli különbségeket és változásokat (Faragó 1977) éppen a Pest megyei kutatásaival próbálta igazolni és magyarázni.<sup>11</sup> A másik esetben néprajzkutatók (Kocsis Gyula, Nagy Varga Vera) vizsgálták a mezővárosi (ceglédi) református népesség házassági kapcsolatait az anyakönyvi bejegyzések segítségével (Kocsis–Nagy Varga 1989; Nagy Varga 1987). Andorka Rudolf pedig a Pest megyei Pócsmegyer község komplett 18–19. századi családrekonstrukciós elemzésével tesztelte dél-dunántúli, a korai (18. századvégi, 19. század eleji) születéskorlátozás tényét feltáró kutatási eredményeit (1984).

A forráskiadás terén – amint már említettük – fontos vállalkozás a KSH Könyvtár helységnévtár-sorozatának Pest-Pilis-Solt megyei kötete, amely a Kiskunság településeinek adatait is magában foglalja (Szaszskóné 1988). Emellett tovább folytatódik a török kori adóösszeírások publikálása is (Káldy-Nagy 1985; Vass 1982; Tringli 1989). A két háború közötti uradalomtörténeti kutatások folytatásaként L. Gál Éva pedig az óbudai uradalom 17–18. századi történetét írta meg, amely igen alapos gazdaság- és társadalomtörténeti elemzései mellett demográfiai szempontból is fontos, elsősorban a 18. századi kamarai népesség-összeírások forráskritikai vizsgálatával és adataik felhasználásával (L. Gál 1988).

A kilencvenes években sem csökken a történeti demográfiai vonatkozású munkák száma (57 tétel, 16,5%). A műveket szám szerint tekintve újra az etnikai megoszlás vizsgálata kerül előtérbe, emellett erős a településmográfia, a családtörténet és a migráció iránti érdeklődés is. Az Alföld településhálózatával, a mezővárosi fejlődéssel kapcsolatos kutatásokat Beluszky Pál foglalja össze (1999), a családtörténeti, házassággal kapcsolatos kutatások terén példaként Faragó Tamás és Kocsis Gyula néhány tanulmánya említhető (Faragó 1995; Kocsis 1992; 1993 a, b). A 18–19. századi migráció kutatása megyei szinten jól hasznosítható eredményeket hozott (Faragó 1998a; Dányi 1998), és történetek kísérletek egy-egy város népességtörténetének rekonstrukciójára is.<sup>12</sup>

A 2000 utáni fél évtized mennyiségi téren megfelel a nyolcvanas-kilencvenes évek termésének (27 tétel). Történetek kísérletek részint a megye 18. századvégi demográfiai viszonyainak bemutatására elsősorban az állami lélekösszeírások, illetve a II. József-féle népszámlálás adatai alapján (Őri 2003), részint egy település (Kiskunhalas) hosszú távú népességfejlődésének rekonstrukciójára (Melegh 2000a). Az Alföld településrendszerének változásai-  
val foglalkozik több mű (pl. Beluszky 2001. és Novák 2000.). A házasság, családtörténet témakörön belül találkozhatunk a házassági anyakönyvek nem nominatív (Elter 2002), valamint az anyakönyvi bejegyzések kvalitatív elemzé-

<sup>11</sup> Lásd elsősorban: Faragó 1984, 1985a, b.

<sup>12</sup> A 18–19. századi Nagykőrösről lásd: Novák 1994b, a 19. századi Budapestről Faragó 1998b.

sével is (a halasi református anyakönyv házasságtörés miatt kirótt penitencia-bejegyzéseinek vizsgálatával – Melegh 2000b). Kocsis Gyula a ceglédi háztartások és a paraszti üzemszervezet összefüggéseit vizsgálta (2001), Husz Ildikó pedig a zsámbéki lélekösszeírások 18–19. századi sorozata és egyéb elérhető források (anyakönyvek, végrendeletek, adásvételi szerződések, korabeli térképek stb.) alapján végzett mikrotörténeti elemzést a zsámbéki háztartásszerkezet változásainak mechanizmusairól (Husz 2000a, b, 2002). Az említett példák inkább egy-egy történeti demográfiai vagy történeti földrajzi, néprajzi kérdésfelvetés megválaszolására tett kísérletek, semmint a megye valamely területi egysége népességtörténetének a rekonstruálására tett próbálkozások. A kutatók – miként a korábbi évtizedekben is – esetlegesen, valamely személyes vonatkozás vagy forrásadottság, a kutathatóság szempontjai miatt kötődnek Pest megyéhez. A publikációs lehetőségek ezzel együtt némileg bővülni látszanak, több megyei vonatkozású írás jelent meg a KSH Népességtörténeti Kutatóintézetének kiadásában (Melegh 2000a; Őri 2003), vagy közelebbről az Intézet Történeti Demográfiai Évkönyvében (Melegh 2000b; Elter 2002; Dányi 2000; Dövényi 2001; Őri 2001).

#### *A megye népességtörténetére vonatkozó kutatások eredményei*

A megye 18. század előtti történetéről és ezen belül népesedéstörténetéről a lehetőségekhez mérten teljes áttekintést ad a nemrégiben megjelent monográfia (Zsoldos 2001). Ami a középkort illeti, legfeljebb a megye területén fekvő települések száma rekonstruálható, a népességszám-becsléseket aligha lehet megnyugtatóan pontosítani. Az összehasonlíthatóság szempontjából azonos területtel, megyenagysággal kellene számolni, ez forrásaink eloszlása, részletessége miatt csak a 18–19. századi 10 711 km<sup>2</sup>-nyi (Thirring 1938. 117.) vagy a dualizmus kori (1876, a Kiskunságnak a megyéhez való csatolása utáni) maximális terület lehet (12 010 km<sup>2</sup> – Szakály 2001. 341.). Ebből a területből kiindulva lehet folyamatos adatsorokat létrehozni a 18–19. századra nézve, és erre a területre lehetne településszámokat számolni Györffy György és Csánki Dezső munkái alapján. A középkorra vonatkozó eddig publikált becslések<sup>13</sup> az aktuális megyeterületre vonatkoznak, így a Györffy György által Pest megyére valószínűsített 200 település<sup>14</sup> vagy a Szabó István által 1494–95-re számolt 195 Pest és 68 Pilis megyei helység (Szabó 1963. 69. és Kovacsics 2000. 47.) összesen 6270 km<sup>2</sup>-nyi területen helyezkedett el, azaz az 1876 utáni területnek kb. felén (Kubinyi 1997. 109.).

Pest megye monográfiájában Szakály Ferenc a törökkori adóösszeírások alapján tesz kísérletet a budai szandzsák (kb. 13 000 km<sup>2</sup> – többé-kevésbé meg-

<sup>13</sup> Összefoglalóan lásd: Kovacsics 2000. 47–48.

<sup>14</sup> Idézi Kovacsics 2000. 47.

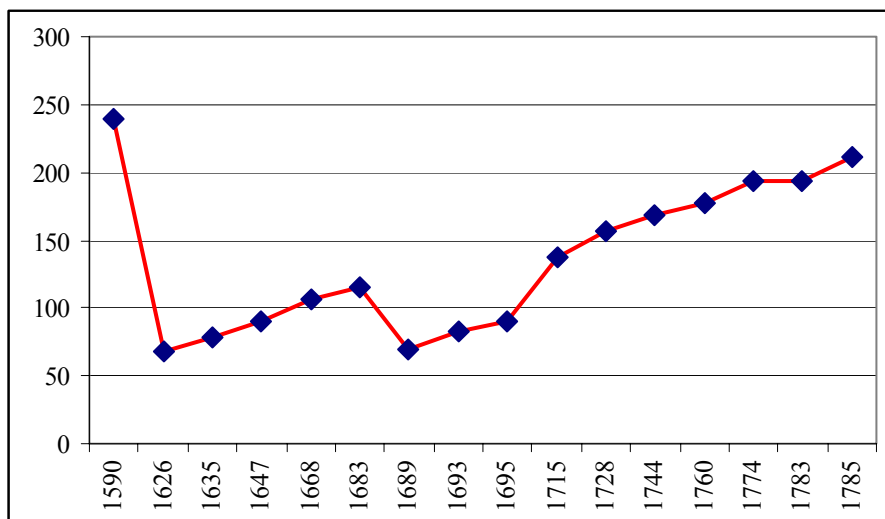


felel a dualizmuskori megye területének) adózó családfőiből a népességszám becslésére. Szerinte a népességszám kiszámításához minimálisan ötös, maximálisan hatos szorzószámot kell alkalmazni, ehhez hozzá kell számítani az összeírásból valószínűsíthetően kimaradt népességet (arányuk kb. 20% lehet). Így a népességszám 1546 és 1590 között mintegy 60 és 87 ezer fő között mozoghatott, a népsűrűség 4,4 és 6,7 fő/km<sup>2</sup> közé tehető (Szakály 2001. 340–341.). Ez a népességszám (az ország kb. 1/23-ad része) túl alacsony, mindössze 2 milliós országos népességet jelent, és így szintén túl alacsonynak tűnik. Fennáll azonban a lehetősége annak, hogy ez a terület az országos átlagnál nagyobb pusztulást szenvedett, és minden módszertani bizonytalanság ellenére többé-kevésbé pontos volt a számítás. Pillanatnyilag ma más mód nem kínálkozik a népességszám-becslés elvégzésére.

A népesség csökkenése a jelek szerint már 1580 után elkezdődött – ekkor még nem a háborús pusztítás következtében – és mintegy 20%-os lehetett (Szakály 2001. 345.). A tizenötéves háború helyrehozhatatlan károkat okozott, a dikajegyzékek alapján Szakály Ferenc szerint az 1590-ben fennálló települések kb. 35%-a végleg elpusztult, és a 17. században csak 155 helység települt újra (2001. 433.). Ez egyszersmind mintegy 240 helységet jelent 1590-re nézve. A népességszám a 17. századi portaszámok alapján becsülhető, nagykőrösi adatokból kiszámítható, hogy egy portára 20–25 adózó háztartás juthatott. Ebből a már alkalmazott 5–6-os szorzószámmal és a feltételezett 20%-os hiánnyal 1626 és 1668 között kb. 25–30 ezres népességszám kalkulálható, azaz mintegy 50%-al kisebb, mint a legalacsonyabb 16. századi érték (1590 – Szakály 2001. 437.). A lakott települések száma 1668-ban 106 volt.

A felszabadító háború veszteségét nehéz megbecsülni, Kosáry Domokos számítása szerint 1683-ban 115 lakott hely létezett a megyében, 1695-ben (az újratelepülés elindulása után) pedig 90.<sup>15</sup> A megye újratelepüléséről – több más mű mellett (pl. Galgóczy 1877) – részletesen beszámol Petróci Sándor, a különböző adóösszeírások alapján a települések számának 18. századi bővülése jól nyomon követhető.

<sup>15</sup> Kosáry 1965, idézi Kovacsics 2000. 48.



*Forrás:* Szakály 2001; Kovacsics 2000; Petróci 1965; Őri 2003; Dányi-Dávid 1960.

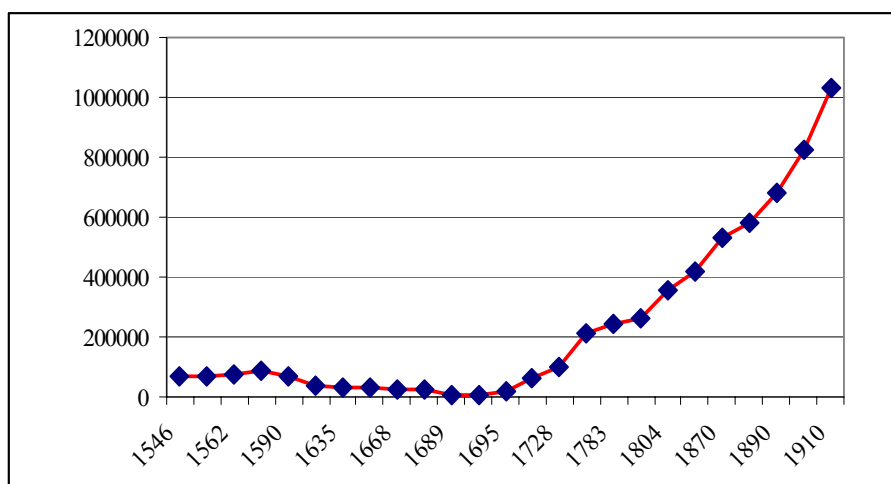
### *I. A lakott települések száma Pest-Pilis-Solt vármegyében, 1590–1785*

A 16. század végén a tizenötéves háború hozta az első katasztrofális méretű pusztulást, majd a lassú 17. századi kompenzáció után a nyolcvanas évektől a felszabadító háborúk csapása következett. Az újratelepítés/település az 1690-es években megindult, de csak a 18. század elejétől kapott új lendületet. Az új községek alapítása, a régiak újratelepítése a század második felében is tart, de lassuló ütemben. Az is látható, hogy a települések száma a 18. század végén is alacsonyabb, mint amekkora a 16. században volt, az újratelepülés nem jelentette a korábbi, és főleg nem a középkori településhálózat helyreállítását. A népességszám változását csak nagyon hozzávetőlegesen mutatja a települések számának változása (a községek pusztulása, illetve eltűnése a forrásokból nem feltétlenül jelentette a lakosság teljes pusztulását), az adóösszeírások alapján végzett kalkulációk sok kockázatot, hibalehetőséget rejtenek magukban, számos ismeretlen faktor rejlik bennük (portaszámok átszámítása adózó családfőkre, a megfelelő szorzószám megtalálása, az összeírásokból kimaradtak arányának becslése). A népességfogyás és növekedés szakaszai mindenesetre jól láthatóak, ha ennek mértéke nem is tükröződik a helységek számának változásaiban.

A népességszámot tekintve az első biztos adatokat megyei szinten és községenként is a Józsefi népszámlálás nyújtja. Előtte az 1770–80-as évekből az állami lélekösszeírások (Conscriptiones Animarum) a nem nemes népesség

számát adják meg, ugyanezt az adatot ismerjük 1804-ből is. A 18. századból az adóösszeírások demográfiai felhasználhatósága korlátozott, a század jelentős népességnövekedésének dinamikája viszont egyéb forrásokból nem rekonstruálható. Láttuk, hogy a 16–17. századi források alapján Szakály Ferenc milyen becsléseket alkalmazott, az ő adatsorai kiegészíthetők Kosáry Domokos, Petróci Sándor és Wellmann Imre adataival.<sup>16</sup> Eszerint (a Kosáry Domokos által közölt portaszámok alapján) a 17. század közepén kb. 25–30 ezres népességszám 1683-ban maximálisan legfeljebb csak meghaladhatta a 20 ezres értéket, 1689-ben legfeljebb néhány ezer főt jelenthetett (legalábbis a források szerint, a menekültek, a regisztrálhatatlan mozgó, illetve nem adózó népesség aránya megbecsülhetetlen). A népesség száma csak 1695-ben érhetette el az 1683-as értéket, majd 1715-ben már kb. 40–45 ezer főt jelenthetett. Az 1728-as országos összeírás idején a lakosság száma elérhette a 60–70 ezer főt. Ugyanakkor azt látjuk, hogy az úrbéri összeírás idején, a megyében 1770–71-ben (Bácskai 1965. 47.) regisztrált jobbágyok és házas, illetve házatlan zsellérek száma 21 360 (Kovacsics 2000. 48.), ami éppen tizede a közel egykorú *Conscriptio Animarum* legkorábbi (1774), a teljes nem nemes népességet tartalmazó adatának (Őri 1994. 56.). Ezen az alapon nem kizárható, hogy az 1715-ös és 1728-as jobbágy- és zsellérszám alapján ezzel a tízes szorzóval számolva magasabb lehetett a népességszám a század első felében is (a nemesek 1785-ös arányát is figyelembe véve 1715-ben kb. 65 000, 1728-ban kb. 102 000). A 19. század elején a nem nemes összeírásokból (*Conscriptio Ignobilium*) becsülhető a megye lélekszáma, majd 1850 után már teljes körű népszámlálásokból ismerhetjük meg a népességszámot.

<sup>16</sup> Lásd: Kosáry 1965; Petróci 1965; Wellmann 1965. Adataikat idézi: Kovacsics 2000. 48.



Forrás: Szakály 2001; Kovacsics 2000; Őri 1994 után számolva

## II. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun)<sup>17</sup> megye népessége, 1546–1910

Ábránkon a becslések mindenkori maximális értékei és a népszámlálási adatok látszanak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az 1770-es évek előtti számok nagyon hozzávetőlegesek, bár a görbe valószínűleg hitelesen mutatja a megye három és félévszázados népességváltozásait. A 16. században a lélekszám stagnált, majd a tizenöt éves háború komoly veszteséget okozott, ezt a 17. századi alacsonyabb szinten való stagnálás követte. Az 1680–90-es években a megye szinte elnéptelenedik, majd a 18. századtól gyors népességnövekedés kezdődik. Sajnos az adatok ennek a növekedésnek a szakaszait nem mutatják meg, inkább csak sejthető, hogy az 1740-es évekig (lényegében az utolsó nagy pestisjárványig) a népesség növekedése jóval lassúbb, mint a század második felében, és valószínűleg jelentős részben a bevándorlásnak köszönhető. Az esettanulmányok (pl. Kiskunhalas – Melegh 2000a) ezt a képet igazolják. Az ábra a 19. század népességnövekedésének a szakaszait sem mutatja meg, bár látható, hogy a növekedés leggyorsabb szakasza az 1890 utáni két évtizedre esik.

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy – bár gyakran elhangzik az a vélemény, hogy történeti demográfiai irodalmunk népességszám-centrikus – ezen a téren is van még bőven tennivaló. Alapos forráskritikai vizsgálatnak kellene alávetni

<sup>17</sup> Az 1880-as adat már a Kiskunság lélekszámát is tartalmazza. Ez erősen megnöveli az 1870-es évek népességnövekedését, amely a kolerajárvány miatt ennél sokkal kisebb lehetett.

az országos adóösszeírások anyagát (1715/20, 1728, 1828), össze kellene gyűjteni a megyében fellelhető egyéb adóösszeírásokat, majd kísérletet kellene tenni ezek alapján a népességszám községenkénti rekonstrukciójára. Ugyanígy kellene megvizsgálni a 19. századi nem nemes összeírások forrásértékét (hasonlóan ahhoz, ahogy korábban az 1770–80-as évek lélekösszeírásai esetében tettük – Őri 2003), de a forráskritikai elemzést 19. századi népszámlálásaink felhasználásánál sem szabadna mellőznünk. Így viszonylag megbízható képet kapnánk két évszázad népességfejlődéséről, a községszintű adatokból pedig tetszés szerint vizsgálhatók kisebb-nagyobb tájegységek, régiók, az átlag mögött feltáruhatnának az egyes települések, illetve településcsoportok közötti különbségek. A 19–20. századi népességfejlődésről pedig hiteles képet nyerhetnénk a Klinger András és munkatársai által kiadott népmozgalmi adatok számítógépes elemzésével. Az 1895 előtti adatok községszinten ugyan csak ritkán használhatók, de plébániák, településcsoportok, tájegységek, járások vagy az egész megye legfontosabb demográfiai folyamatai jól nyomon követhetők lennének így.

A népsűrűség kiszámítása a népességszámok bizonytalansága miatt a II. József-féle népszámlálás előtt szintén igen bizonytalan eredményeket hozhat. Szakály Ferenc a 16. század második felére is igen alacsony értékeket becsült: 4,4–6,7 fő/km<sup>2</sup>-t. 1787-ben kisebb területen (a Kiskunság nélkül 10 711 km<sup>2</sup>, így is az ország legnagyobb megyéje) élt jóval nagyobb népesség, ami 25,4 fő/km<sup>2</sup> népsűrűséget jelentett, ez így is átlag alatti érték (Thirring 1938. 117.; Őri 2003. 152.). 1715-ben 3,5–6 fő/km<sup>2</sup>, 1728-ban 5,7–9,5 fő/km<sup>2</sup> lehetett a megye népsűrűsége, a 18. század folyamán hetven év alatt legalább megnégyszereződött a népsűrűség.<sup>18</sup> Utána mintegy nyolcvan év alatt duplázódott meg az érték (1870-ben 50 fő/km<sup>2</sup>, majd 1910-ben, a megnövekedett megyeterületen már 86 fő/km<sup>2</sup> a népsűrűség értéke.

A megyei népességszámok és a népesség eloszlása ugyanakkor igen egyenlőtlen volt. A megyéhez kiterjedt alföldi területek tartoztak, ugyanakkor a pilisi vagy a váci járás dombvidéke teljesen más életfeltételeket kínált a lakosság számára. Ennek megfelelően jelentős különbségek mutatkoztak népességszámokban, népsűrűségben, a települések sűrűségében és méretében. Ez minden bizonnyal igaz lehetett a középkorra nézve is, de a török hódítás hatásai valószínűleg növelték a különbségeket. Az alföldi területeken a települések elnéptelenedése már a török előtt elindult (pusztásodás), a folyamat a hódoltság időszaka-

<sup>18</sup> A népsűrűség értékének növekedése jól illeszkedik a népességszám becsült növekedési üteméhez. A népsűrűség növekedése 70 év alatt a négyszeres (6 fő/ km<sup>2</sup> az 1715-ös kiindulópont) és a hétszeres érték között lehetett (3,5 fő/ km<sup>2</sup> kiindulóértékkel). A népességnövekedés minimális mértéke szintén négyszeres (a maximális, 65 ezres 1715-ös népességszám mellett), maximális mértéke pedig hatszoros (a minimális, 40 ezer fős 1715-ös népességszámmal).

kában erősödött (a lakosság menekülése,<sup>19</sup> pusztulása, nagyobb településekre való összeköltözése). A 18. században sem éledt újra a középkori településhálózat, az Alföldre a mezővárosi-tanyás településrendszer vált jellemzővé (Beluszky 1999. 88.). Hagyományos méretű és jogi helyzetű falvakban a megye alföldi részein a Duna és a Tisza ártéri területein maradt meg a lakosság, illetve a 18. században egyes nagybirtokokon telepítettek be pusztákat, amelyekből így falu (*possessio*) keletkezett.<sup>20</sup> Ennek megfelelően 1783-ban a lélekösszeírások szerint a településhálózat az alföldi járásokban (különösen a kecskeméti, de a soltiban is) jóval ritkább volt (a megye lakosságának mintegy 55%-a élt a települések 44%-ában), az átlagos településméret pedig nagyobb volt (1739 fő, illetve 1367 fő), mint a pilisi és a váci járás területén (1063, illetve 923 fő). Ha pedig a dombvidéki területeket leválasztjuk a megye többi részéről, és nem számítjuk a két északi járás népes mezővárosait (Vácot és Óbudát), akkor a különbség végképp meggyőző lesz: a Gödöllői dombság területén 825, a Pilis-Visegrádi hegységben 686, a Cserhát vidékén 657 fő az átlagos településméret (Óri 2003. 153.).

A települések tipizálása mindig komoly problémát okozott a kutatóknak. A jogi településkategóriák nyilvánvalóan nem sokat mondanak a települések valódi jellegéről, pl. városi szerepköréről. A megye területén két szabad királyi város található, Buda és Pest, amelyek jogi helyzetüknél fogva, központi kormányzati szerepük miatt, majd a 19. században újra fővárossá válásuk, népességfejlődésük, méretük, gazdasági és kulturális jelentőségük okán kiválnak a környezetet jelentő megyéből. Egy ilyen erős kormányzati, gazdasági és kulturális centrum jelenléte ugyanakkor már önmagában is egészen különleges helyzetet teremtett a környékbeli települések városodása szempontjából.

A középkorban a jogi megközelítés szerint város lehet a *civitas* megjelölésű település, amely azonban nem jelent feltétlenül fallal körülvett, kiváltságos várost. Pest megyében Buda és Pest mellett *civitas*nak nevezik Vácot is mint püspöki székhelyet, polgárait *cives*-nek, ami valószínűleg éles megkülönböztetést jelentett a környező falvakkal szemben, miközben Vác mindig is püspöki birtok, földesúri város. Ugyanígy a 15. században Kecskemétet is nevezik *civitas*nak (Tringli 2001. 114.). Az *oppidum* elnevezés, amely a 15. századtól jelöli a kiváltságokban részesülő mezővárosokat, ezelőtt egyaránt jelenthet valódi kiváltságolt települést, vagy egyszerűen vásártartással rendelkező falut (pl. Tápiószecső – Tringli 2001. 114.).<sup>21</sup> Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd viszont már a 15. században kiemelkedett az *oppidum*ok közül, és lényegében már ekkor is a későbből ismert jellegzetességeket mutatta: nagy népességet, a

<sup>19</sup> A 16. század 80-as éveiről Pest megye vonatkozásában lásd: Szakály 2001. 346.

<sup>20</sup> A gödöllői Grassalkovich-uradalom telepítéseiről az Alföldön az 1780-as években lásd: Wellmann 1933. 44. (Kartal, Vecsés, Kakucs, Örkény, Tatárszentgyörgy).

<sup>21</sup> Az *oppidum*ok automatikus városias településsé nyilvánításával kapcsolatban lásd Fügedi Erik kritikáját: Fügedi 1981.

külterjes állattenyésztés nagy jelentőségét, fejlett kereskedelmet, vagyoni alapú társadalmi rétegződést és erős mobilitást (Tringli 2001. 115.).

A középkori városi fejlődés feltárására történtek a jogi helyzet meghatározásától független kísérletek is.<sup>22</sup> Fügedi Erik a koldulórendek megtelepedésével, kolostoraik számával próbálta a városias központokat és a városodás hullámaint meghatározni (Fügedi 1981). Eszerint Buda és Pest már a 13. század második felében városias központ, a 16. század elején pedig Buda négy koldulórendi kolostorral és három ispotállal rendelkezik, de két kolostorával Pest is előkelő helyen áll. Vácott nem volt koldulórendi kolostor, de pl. az ispotály léte városias társadalomfejlődésre, erős vagyoni differenciálódásra utal a 15. századtól (Fügedi 1981. 86–87.). Kubinyi András ugyanakkor a bécsi és krakkói egyetemre beiratkozott hallgatók (1440–1514) lakóhelyi statisztikája alapján próbálta a városias településeket meghatározni (Kubinyi 1971). 140 települést sorolt hat hierarchiaszintbe a hallgatók létszáma alapján: Pest megyéből az első hierarchiaszinthez tartozott Buda és Pest a külvárosaival (251 hallgató), a negyedik szinten helyezkedett el Vác (33 hallgató), több megyebeli település nem található a statisztikában (Beluszky 1999. 118.). Funkcionális értelemben tehát Mohács előtt kétségkívül város Buda és Pest, valamint jogi helyzetétől függetlenül – bár lényegesen alacsonyabb szinten – Vác. Az alföldi településhálózat későbbi sajátosságai már ekkor kezdenek körvonalazódni, a településhálózat ritkább, elindul a pusztásodás folyamata, nagy népességtömörülések jönnek létre, amelyek a külterjes állattartás központjai, jelentős szerepük van az állatkereskedelemben, és amelyek egy sajátos társadalmi fejlődés lehetőségét is jelentik.

Az 1715-ös összeírás adatai alapján Gyimesi Sándor próbálta a városias jellegű településeket meghatározni.<sup>23</sup> Számításai szerint a megye területén a török kiűzése után városias település Buda (1. szint), Pest és Kecskemét (2. szint), valamint Vác, Szentendre, Cegléd és Nagykőrös (3. szint). Gyimesi az 1828-as összeírás alapján is végzett hasonló elemzést, Bácskai Vera és Nagy Lajos pedig a piacközponti funkció vizsgálatával állította fel ugyanezen forrás alapján a városias települések rangsorát (Bácskai–Nagy 1984). Buda és Pest mellett Vác és Kecskemét kapott városi rangot mindkét elemzésben, Gyimesi Sándor ezenkívül még Nagykőröst, Ceglédet és az érseki székhely Kalocsát is a funkcionális értelemben vett városok közé sorolta.

<sup>22</sup> A kérdést részletesen ismerteti: Beluszky 1999. 30.

<sup>23</sup> Gyimesi 1975. A városi szerepkörű települések körének meghatározása a népesség-szám (1000 fő fölött), az iparosok száma (50 iparos háztartás fölött), a kulturális funkció (főiskolák, gimnáziumok jelenléte) és a közigazgatási szerepkör (kormányiszékek, püspökségek székhelyei) alapján. 77 „város” rendeződött három hierarchiaszintbe, zömében az ország északnyugati részén, de a nagy alföldi mezővárosok is bekerültek a rangsorba (Beluszky 1999. 84–86).

Buda és Pest mellett tehát Vác városi minősítése sem nagyon lehet kétséges, de méreténél, gazdasági jelentőségénél és társadalmi összetételénél fogva Kecskemét is ide sorolható. A mezővárosi rang a 18–19. században sem jelent városiasságot, a lélekösszeírások vagy a Józsefi összeírás oppidumai igen vegyes összetételűek. Néhány gazdasági szerepe, mérete és hierarchizált társadalma folytán város: Kecskemét és Vác egyértelműen, de Nagykőrös és Cegléd is bizonyos szempontból. Az egyházi igazgatási központ, mint egyedüli meghatározó szempont, önmagában már kétségessé teszi a városi rangot, Kalocsa ide sorolása vitatható. Régi közigazgatási, egyházi, kulturális központok még mezővárosi rangban Óbuda és Szentendre, amelyek egyik tipológia szerint sem igazi városok. A megye többi mezővárosa részben uradalmi központ (Ráckeve, Zsámbék, Visegrád, Aszód, Gödöllő, valamint az említett Óbuda), vagy tipikus alföldi „óriásfalu” (Abony, Dunavecse, Dunapataj, Kiskőrös, Solt), illetve a telepítés során mezővárosi kiváltságot kapott település (Visegrád, Hajós). Az utóbbi három kategória esetében a mezővárosi besorolás nyilván pusztai jogi kategória, funkcionális értelemben ezek nem városok (Óri 2003. 157.).

Másrészt, ha figyelembe vesszük a települések lakóinak vagy környezetüknek véleményét, hogy minnek tekintették saját magukat, hogy elkülönítették-e magukat a környezetüktől, illetve hogy külső szemlélők különbséget tettek-e egy adott település lakói és környezetük között, akkor a következő megállapításokra jutunk. Benda Gyula (2002) azon a véleményen van, hogy a Józsefi népszámlálás „polgár” besorolása bizonyos esetekben (pl. Keszthelyen) híven tükrözi a település lakóinak polgártudatát, az összeírásban ez jelenik meg, ők és a környezetük a külső megfigyelők (az összeírók) számára is nyilvánvaló módon megkülönböztették magukat egymástól. Így mezővárosi rangú településeken helyenként magas polgárányot találunk, míg más oppidumokban ez az arány igen alacsony. Ez pedig nem feltétlenül a kategória szubjektív értelmezését jelenti, hanem a korabeli (ön)értékelés visszatükröződését. Ebből kiindulva megvizsgáltuk a Józsefi népszámlálás Pest megyei anyagát, településenként kiszámítva a polgárok arányát a nem nemes felnőtt férfilakosságon belül.<sup>24</sup> A megyei átlag 3,5% 1785-ben, a szórás 2,6. Kiválasztva a legalább a szórással növelt átlagértékkel rendelkező településeket ( $\geq 6,1\%$ ), a következő eredményre jutottunk. Kilenc település került ebbe a körbe, de közülük a német telepesfalu, Iklád tüstént ki is esett: 6 „polgára” nyilván falusi mesterember volt. A maradék nyolc település már meggyőzőbb képet mutat: Vác (17,1%), Ráckeve (16,4%), Szentendre (13,1%), Aszód (10,4%), Óbuda (8,9%), Kecskemét (8,7%), Kalocsa (7,1), Nagykőrös (6,7%). Fontos szempont az is, hogy a polgárként besoroltak mellett szerepelnek-e a Józsefi összeírásban nagyobb számban parasztok, hiszen jelenlétük arra mutat, hogy a polgár megjelölés inkább foglalkozási kategória lehetett, és a mezővárosi iparosokat jelölhette.

<sup>24</sup> Dányi–Dávid 1960. alapján számolva. Felnőttek: az örökösök és a sarjadék kategóriáinak levonásával számítva.



Óbudán és Szentendrén a polgárok mellett nem találunk parasztokat, itt a polgár nyilvánvalóan nem foglalkozási kategória, hanem a helyi önkép kifejezője, a városias jellegre utal. Vácott ugyan 359 polgár mellett 522 paraszt szerepel az összeírásban, de a település összetett, több részből áll, benne foglalhatik a jobbagylakosságú Kisvác népessége is, itt a polgár fogalom egyszerre lehet foglalkozási kategória és szolgálhat a kedvezőbb jogi helyzetű mezővárosi lakosság megkülönböztetésére. Hasonló a helyzet Kecskeméttel és Nagykőrössel is, az elsőben a polgárok száma négyszerese a parasztokénak, az utóbbiban pedig a két réteg kb. azonos súlyt képvisel. Nézetünk szerint a polgár besorolás itt is több egyszerű foglalkozási megjelölésnél, inkább a sajátos társadalmi fejlődésre, a lakosság egy részének kedvezőbb jogi helyzetére utal, míg a parasztok jelentős részben a külterületi, tanyai lakosságot jelenthették. Ráckeve és különösen Aszód, valamint Kalocsa esetében viszont a polgárok valóban a helyi iparosok lehettek, mellettük jóval nagyobb számban találunk paraszt besorolású lakosokat is (Dányi–Dávid 1960. 119. 121. 123.).

Vác tehát minden elemzés szerint város, Kecskemét csakúgy, a Gyimesi-féle elemzésben Nagykőrös és Szentendre (1715-ben), valamint Kalocsa is városi besorolást nyert (1828-ban). Kecskemét és Nagykőrös már 1848 előtt megváltotta szabadságát (Beluszky 1999. 88.). A városi funkciókat mérő különböző kritériumok meglétét utólag vizsgálhatjuk, emellett a kortársak szemében a 18. század végén kiemelkedtek egyes sajátos gazdasági-társadalmi képletet mutató nagy alföldi mezővárosok (Kecskemét, Nagykőrös) és nagy múltú, városias képet mutató egyházi igazgatási központok (Vác). De jogi helyzetüktől és lakóinak foglalkozásától függetlenül különbséget tettek a falusi környezet és néhány egyházi vagy uradalmi központ népességének egy jelentős része között, ezek a települések mezővárosi rangjukon túl sajátos identitással rendelkeztek, és minden bizonnyal elindultak a kisvárosi fejlődés útján (mindenekelőtt Óbuda és Szentendre).

Az ország városodását egy újabb időmetszetben (1900) Beluszky Pál vizsgálta (Beluszky 1999). Összesen 245 települést rangsorolt városként a városi alapfunkciók mennyisége és sokfélesége (bizonyos intézmények gyakorisága) alapján. Meghatározta ugyanakkor a települések funkcionális (gazdasági ágak, foglalkozásszerkezet) és komplex (társadalom és a város általános jellemvonásai) típusait. Pest megyét tekintve a főváros külön kategóriát képezett, rajta kívül Kecskemét (központi szerepkörű agrárváros, a hierarchiában részleges megyeszékhelyszintű város), Vác (teljes értékű középváros, ipari és központi szerepkör), Kalocsa (központi szerepkörű tradicionális kisváros), Újpest (részleges középváros, ipari funkció, speciális, elővárosi szerepkör), Cegléd és Nagykőrös (agrár mezőváros), Kispeszt, Rákospalota, Budafok (speciális szerepkörű elővárosok, ipari, kézműipari, vegyes gazdaságú települések), Kiskőrös, Monor (agrárpiaci kisközpontok) és Szentendre (tradicionális kisváros) került a „városok” közé.

A megye városhálózatának vannak tehát a középkortól a 20. századig szilárd pillérei: Buda és Pest, Vác, Kecskemét, de részben Nagykőrös és Cegléd is. Néhány kisváros sorolható még ide különböző szempont szerint (Óbuda, Szentendre, de talán Kalocsa és Ráckeve is), amelyekhez a 20. század elején járult néhány előváros (Újpest, Kispest), illetve helyi agrárpiaci központ (Monor, Kiskőrös). A jogi helyzet nem sokat mond a városiasságról, városodásról, a főváros ugyanakkor csak kisvárosokat „tűr” meg maga körül, leszámítva a speciális esetet képező, viszonylag távoli és sajátos gazdaság- és társadalomfejlődésen átesett alföldi „háromvárost”.

Érdekes kísérletek történtek a megye területének regionalizálására is. Wellmann Imre a mai megye pesti oldalának településeire vonatkozóan gyűjtötte össze az úrbéri összeíráshoz kapcsolódó ún. „kilenc punctumra” adott válaszokat, és ezzel kapcsolatosan megpróbálta természetföldrajzi és gazdálkodási szempontok alapján régiókra osztani a területet (Wellmann 1967.). Faragó Tamás a pilisi háztartásszerkezet elemzése során a történeti megye pilisi járására nézve próbálkozott ugyanezzel: mivel egy megfelelő mélységű, a geográfiai, gazdasági, társadalmi, etnokulturális és demográfiai viszonyok alapján végzett rétegzett mintavételhez nem álltak rendelkezésére a megfelelő források, a vizsgált terület (járás) földrajzi és gazdálkodási viszonyai alapján alakított ki öt régiót, amelyekből a forrásadottságok jelölték ki az elemzendő egységeket (Faragó 1985.). Gráfik Imre a Szentendrei-sziget földrajzi, gazdasági, néprajzi, demográfiai régió voltát vizsgálta elméleti igényrel, hangsúlyozva a különböző társtudományok szempontjainak és forrásainak nélkülözhetetlenségét a régiók elhatárolásánál (Gráfik 1979.). Jelen sorok írója pedig legutóbb a megye demográfiai alaptípusait próbálta megragadni a *Conscriptio Animarum* 1774 és 1783 közötti anyaga és a Józsefi népszámlálás alapján, és eközben először a földrajzi, etnokulturális (vallás, nemzetiség) és egyházi adminisztratív viszonyok (plébániahatárok) figyelembe vételével 27 mikrorégiót határolt el, majd a legfontosabb demográfiai mutatók alapján klaszterelemzéssel a demográfiai viselkedés tíz alaptípusát különböztette meg egymástól. Lényeges megfigyelés volt azonban, hogy az alaptípusokat megjelenítő településcsoportok nem képeztek térben összefüggő régiókat, a térben is összefüggő demográfiai egységek mindössze két-három településből álltak (Óri, 2003.).

A megye történeti demográfiai irodalma alapján rekonstruálható a népesség összetételének néhány eleme. A KSH népszámlálási raktárában őrzött táblákból községenként összeállítható a népesség 19. század végi, 20. század eleji szerkezete, de az adatok feldolgozása még várat magára. A következőkben a megye lakosságának felekezeti és nemzetiségi összetételét mutatjuk be néhány időmetszetben.

A történeti, Kiskunság nélküli megye a 18. század végén, az újratelepülés után katolikus többségű volt, de a népesség harmada a két protestáns felekezethez tartozott, míg megyei szinten a görögkeletiek (szerbek) és a zsidók aránya

minimális (4. tábla).<sup>25</sup> A reformátusokat és az evangélikusokat nem lehet a forrás alapján szétválasztani, a tisztán magyar falvak protestáns lakosai reformátusok, a szlovák falvaké pedig evangélikusok voltak, ez a két csoport egyenlő súlyt képvisel, de a vegyes lakosságú településeken ennél jóval bonyolultabb a kép. A többnyire újonnan telepített német falvak lakossága túlnyomórészt római katolikus volt, a magyar falvakban viszont kissé erősebb a protestánsok (reformátusok) jelenléte, mint megyei szinten.

4. Pest-Pilis-Solt megye települései nemzetiség (beszélt nyelv) és felekezet szerint (1774–1783)

	Települések száma	Katolikus % (Római és görög)	Protestáns %	Görögkelti %	Zsidó %
Magyar	90	55,8	43,1	0,1	0,8
Német	32	93,8	5,0	0,0	1,1
Szlovák	32	55,2	43,5	0,0	1,2
Horvát	2	99,5	0,0	0,0	0,5
Szerb	2	2,5	0,0	97,5	0,0
Vegyes	27	60,2	29,8	8,3	1,7
Ismeretlen	9	83,5	16,5	0,0	0,0
Megye	194	63,4	33,2	2,3	1,0

Forrás: Conscriptio Animarum 1774–1783, (Őri 2003. 175.)<sup>26</sup>

A megye nemzetiségi összetételét a 18. században csak megközelítően tudjuk megbecsülni a beszélt nyelv alapján (itt is csak az etnikailag homogénnek tekintett 158 település megoszlásával). 18. századi adatsorunk tehát csak durva becslés, azt mutatja, hogy a népesség hogyan oszlik meg a különböző etnikai többségű települések között. A vegyes etnikumú települések lakosságának (18%) beszámítása változtatna valamit az arányokon, mint ahogy azt is figyelembe kell vennünk, hogy az etnikai téren homogénnek tekintett községekben is éltek kisebb számban más nemzetiségűek.

<sup>25</sup> Jelentős arányú (40–100%) görögkelti közösség élt Szentendrén, Pomázon, Budakalászon, Csobánkán, Szigetcsépen, Lóréven, Ráckeve lakosságának csak 7,5%-a görögkelti. Zsidók nagyobb arányban Óbudán, Pilisvörösváron, Tinnyén, Zsámbékon, Gyónon, Dabason, Apostagon, Irsán, Tápiószelén, Maglódon, Domonyban, Rákoskeresztúron, Pécelen és Acsán éltek, arányuk csak Óbudán, Domonyban, Irsán és Pécelen haladta meg a lakosság 10%-át (Őri 2003. 351–354.).

<sup>26</sup> A településeket a beszélt nyelvre vonatkozó, 18. század végi adatok alapján soroltuk egyik vagy másik nemzetiségi csoportba. A besorolást megalapozó adatokra nézve lásd: Szaszkné 1988.

5. Pest-Pilis-Solt megye nemzetiségi összetétele a 18. század végén  
(becslés, %)

	Magyar	Német	Szlovák	Horvát	Szerb	Besorolhatatlan*
18. sz. vége	57,9	11,4	11,1	1,1	0,4	18,1

\*Vegyes etnikumú településen vagy ismeretlen nemzetiségi összetételű pusztán.  
Forrás: Őri 2003. 175.

1880 után viszont a népszámlálások folyamatos adatsort biztosítanak az anyanyelvi statisztikákra építve. Az összehasonlíthatóságot a 18. századi becsléssel az is rontja, hogy 1880-tól a Kiskunság is a megyéhez tartozott, ami önmagában is a magyarok arányának a növekedését hozta.

6. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye nemzetiségi összetétele  
1880–1910 között (%)

	Magyar	Német	Szlovák	Horvát	Szerb
1880	75,6	12,5	5,8	1,2	–
1890	80,8	12,9	4,4	0,1	1,3
1900	82,5	11,7	4,0	0,0	0,4
1910	87,9	8,1	2,6	0,1	0,4

Forrás: Kovacsics 2000. 50.

Jól látható, hogy a magyarok aránya a Kiskunság beillesztése után is folyamatosan nőtt, különösen az 1880-as és az 1900-as években. A századfordulóig a megye német anyanyelvű közössége nagyjából megőrizte részarányát az erős népességnövekedés közepette (részben természetes szaporulata, részben talán a bevándorlás folytán), míg a szlovákok arányának lassú csökkenése korábban kezdődött, de igazán náluk is a századforduló után gyorsult fel a folyamat.

A demográfiai folyamatok rekonstruálására elsősorban az anyakönyvi adatok alkalmasak, a népmozgalmi adatok nem nominatív elemzése felrajzolja a változások kontúrjait, a finomabb és jóval munkaigényesebb nominatív elemzés pedig elsősorban a termékenység mérésére, a születéskorlátozás megjelenésének észlelésére alkalmas. Mint említettük a népmozgalmi adatok a mai országterületre nézve 1828 és 1968 között községsorosan publikálva lettek (Klinger et al.). Az 1895 előtti rész valójában egyházközségeket tartalmaz, egy-egy község nemcsak különböző felekezetek anyakönyvi adatait foglalja magába (ezek a kötetekben külön sorban, elkülöníthetően szerepelnek), hanem az önálló anyakönyvezéssel nem rendelkező filiáikét is, illetve a község önálló anyaköny-

vezéssel nem rendelkező felekezethez tartozó lakosait más község neve alatt kell keresnünk. 1895 után viszont már valódi községszintű népmozgalmi adatokat találhatunk. A korábbi adatokból is lehet kisebb területi egységeket képezni, ahol az anyakönyvi bejegyzések csak az adott települések lakóira vonatkoznak, és ezekkel érdemes volna tipizálási kísérletet végezni, majd ezután néhány alaptípust képviselő településen az anyakönyvi adatokat vissza lehetne vezetni az anyakönyvezés kezdetéig. Így hosszú távon megragadható lenne a demográfiai változás a megyében, mégpedig annak több alapváltozatán keresztül. Ez egyrészt a halandóság hosszú távú alakulását mutatná látványosan: mikor, milyen gyakran haladja meg a halálozások száma a keresztelésekét, milyen mértékűek a halálozási csúcsok, milyen mértékű az emelkedés a „hétköznapi” halandósághoz képest, mikor győz végleg a halál fölött az élet stb. Itt különösen az volna fontos, hogy a nem járványos halandóság szintjéről és típusairól is képet kaphatnánk, illetve megkezdődhetne a különbségek értelmezése is. Az irodalmi áttekintésből számunkra ugyanis egyértelmű, hogy a halandósági kutatást eddig inkább a látványos események, a nagy járványok vonzották.<sup>27</sup> A keresztelések hosszú idősorai pedig a 19. századi termékenységcsökkenés kezdetét, annak regionális differenciáit mutathatják meg.

Korábbi kísérleteinkben a *Conscriptio Animarum* közel tízéves Pest megyei születési és halálozási adatsorai alapján vizsgáltuk a természetes szaporodás és a halandóság szintjét és területi eltéréseit (Óri 2001, 2003). A halálozások számának a születésekéhez viszonyított aránya nagyjából pontosan mutatja a halandóság alakulását, a halandósági krízisek kialakulását, súlyosságát, gyakoriságát. Ezek alapján regionális, településtípus szerinti és társadalmi, gazdálkodási ágak szerinti halandósági változatokat próbáltunk feltárni. Elemzésünk alapján kiderült, hogy a mutató igen érzékeny a halandóság kisebb, nem katasztrófaszerű járványos emelkedésére is. Ilyen térség és időszak volt az 1780-as évek eleje a megye északi részében. Jól érzékelhetővé vált az alföldi térség kedvezőbb természetes szaporulata, legalább részben a kedvezőbb halandóság miatt. A tradicionális kisvárosok (főleg Szentendre, de Vác és Óbuda is) igen rossz halandóságot mutattak, ezenkívül néhány Buda környéki német szőlőműves település (pl. Budafok), néhány Duna melléki település (pl. Tököl, Dunavecse, Solt), valamint a váci-gödöllői dombvidék és a Pilis néhány települése bizonyult tartósan kedvezőtlen halandóságúnak. A differenciák magyarázata továbbra is bizonytalan, és az is kérdés marad, hogy a különbségek mennyire tartósak, mennyire élnek tovább a 19. században.

<sup>27</sup> A 18–19. században a következő nagy járványok sújtották a megye területét: a pestis 1709–10-ben és 1739-ben, a kolera 1831-ben, 1849-ben, 1855-ben, 1866-ban és 1873–74-ben. Néhány példa a régebbi és újabb irodalomból: Tormay 1856. Grósz 1874. Halász 1879. Kőrösy 1877. Bonomi 1941. Horváth 1943. Kiss 1965. Dóka 1976. Novák 1982. Dominkovics 1988. Sípos 1998.

A Pest megyei termékenység kutatása egy fontos „mélyfúrással” is büszkélkedhet: Andorka Rudolf a református magyar község, Pócsmegyer családrekonstrukciós vizsgálatával tesztelte, hogy a dél-dunántúli korán születéskorlátozó református falvakhoz hasonlóan az ország más tájain, hasonló természeti környezetben más református közösségekre is jellemző-e a korai születéskorlátozás. Kiderült, hogy Pócsmegyeren a 19. század közepéig nem lehet szó születéskorlátozásról, a termékenységcsökkenés viszont ezt követően az országos átlag csökkenésével együtt megindult (Andorka 1984). A *Conscriptio Animarum* adatai az 1770–80-as években magas, sőt nem egy esetben igen magas termékenységről árulkodnak, a születéskorlátozás a 18. század végén legfeljebb szórványos lehetett. Ugyanakkor a termékenység szintje sem egyenletesen magas, a megyei átlaghoz képest alacsony a termékenység a tolnai Sárközzel átellenben fekvő Duna bal part jó néhány településén, mégpedig felekezettől függetlenül (Bogyiszló, Szeremle, Érsekcsanád, Ordas, Sükösd, Dunavecse), a Csepel-szigeti Ráckevén, Szigetszentmiklóson, Makádon, valamint Dunaharasztin, Szentendrén, Csobánkán, Pilisszentlászlón, Visegrádon és a váci-gödöllői dombvidék néhány településén (Csíktarcsa, Maglód, Iklád, Csóvár és Zsidó). Közülük nem bizonyíthatóan, de nem is kizárhatóan előfordulhatott a születéskorlátozás részleges (a település egy részére vagy egy bizonyos társadalmi rétegre kiterjedő) alkalmazása Bogyiszlón (lényegében földrajzilag, kulturálisan is a tolnai Sárközhöz áll közel), a szentendrei görögkeleti népesség körében, valamint Csóváron és Zsidón (Őri 2003. 205–219.).

Pócsmegyeren tehát a 19. század második felében kezdődött a termékenység csökkenése, ami egybevág Dányi Dezső mintavételes regionális családrekonstrukciós vizsgálatának eredményeivel (Dányi 1991a). Dányi két időmetszetben (1830–39 és 1850–59) végzett családrekonstrukciós elemzést, és az általa képzett régiók közül az „Alföld” a történeti Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye egész nem dunántúli részét magába foglalta.<sup>28</sup> Az 1830-as években a korszpecifikus termékenységi arányszámok magasak, de a Louis Henry által számított ún. természetes termékenység mutatóihoz képest főleg a 35 évesnél idősebb korcsoportokban a termékenység erősen csökken (35–39 éves kor között 61%-a, 40–44 éves korban 53%-a a természetes termékenység értékének, az „Alföld” régióban pedig a fiatalabb korban magas termékenység éppen a legalacsonyabb értékre süllyed: 51, illetve 37%-ra), így különösen a magasabb női korosztályokban nem zárható ki a születésszabályozás, Pest megyében különösképpen nem (Dányi 1991a 114.). Az 1850-es években házasságot kötött női kohorsz termékenysége pedig már mintegy 10%-al alacsonyabb a 30-as években házasodottakénál, az országos szintű csökkenés ebben az időszakban nem kisebb, mint az 1880–1910 közötti, hagyományosan a demográfiai átmenet időszakának tekintett periódusban (Dányi 1991a 123.). A termékenység-

<sup>28</sup> Ezenkívül tartalmazza Bács-Kiskun megye déli, nem a hajdani Pest megyéhez tartozó részét és a mai Csongrád megyét.

csökkenés tehát egy hosszú, elnyújtott folyamat, amely a 19. század közepén már jól érzékelhető. Különösen érdekes, hogy a termékenység regionális rangsora is megváltozott: az 1850-es években már az „Alföld” régió házas termékenysége a legalacsonyabb. Mindez már a 19. század végi, 20. század eleji sorrendnek felel meg (Dányi 1991a 131.). A változás elsősorban az idősebb női korosztályok egyre erősebb ütemben csökkenő termékenységéből áll, és értelmezhető a 18. század végén, 19. század elején csak szórványosan, bizonyos társadalmi rétegekben és bizonyos régiókban felbukkanó születéskorlátozás fokozatos elterjedéseként. Pest megye esetében a születéskorlátozás több irányból terjedhetett: a kalocsai Sárköz református magyar lakossága, a bánáti egyes etnikumú katolikus lakosság felől, néhány kisváros lakossága (pl. szentendrei szerbek) felől, vagy a Cserhát szintén egyes etnikumú falvai irányából. A Dányi-féle elemzés tanúsága szerint az alföldi (tehát Pest megyei) termékenységcsökkenés elsősorban a református és kisebb mértékben a római katolikus népesség között mutatkozik a 19. század közepén, míg az evangélikusok házas termékenysége inkább nőtt a két vizsgált házas kohorsz vonatkozásában (Dányi 1991a 135.).

A kb. 10 és 20% közé eső házas termékenységcsökkenés 1890 és 1910 között szintén megfigyelhető Pest megyében, a csökkenés folyamatos, és együtt jár a női házasságkötések életkorának enyhe emelkedésével és a házasságkötések intenzitásának szintén enyhe, de folyamatos csökkenésével (Dányi 1977. 60–69.). A házas termékenység folyamatos csökkenése és mértéke hasonló ahhoz, mint amit az ország déli sávjában (Baranya, Tolna, Bács-Bodrog, Torontál, Arad, Krassó-Szörény megyékben), valamint Hevesben tapasztalunk (Dányi 1977. 72.). Az is látható azonban, hogy bár az ún. princetoni indexek alapján Pest megyében mind a házas termékenység, mind a nem házas, mind pedig az összes termékenység lineárisan csökkent 1880 és 1910 között, a házas termékenységben a megye 1880-ban és 1890-ben, az összes termékenységben pedig 1880-ban és 1910-ben is a felső kvartilishoz tartozott, azaz országos viszonylatban magas termékenységűnek számított (Dányi 1991b).

A migráció szempontjából központi kérdés a megye újratelepülése a 17. század végétől, 18. század elejétől. A kérdést részletesen tárgyalja Kosáry Domokos (1965) és Petróci Sándor (1965), ezenkívül Galgóczy Károly monográfiájában (III. kötet, 1877) a települések többségénél megtaláljuk a betelepülés dátumát. Ennek részletezése helyett Faragó Tamás (II. József-féle népszámlálás – Faragó 1998), Dányi Dezső (1880 és 1910 közötti népszámlálási adatok – Dányi 2000) és a saját (a *Conscriptio Animarum* 1774 és 1783 közötti anyagának elemzése – Őri 2003. 275–286.) kutatásaink alapján vázolnánk fel a 18–19. századi Pest megyei migráció néhány vonását.

A megye községeinek a zöme a 18. század közepéig újratelepült, a folyamatosan fennálló településeken pedig a bevándorlás következtében is megnövekedett népesség folytatta életét. A megye szempontjából értelmezett

külső és belső vándorlás azonban a 18. század második felében is élénk volt, bár az országos átlagot sem 1785-ben, sem 1787-ben nem érte el (Faragó 1998. 32.). Mindenekelőtt a szolganépesesség erős jelenléte feltételezi a megye bizonyos területein a szolgálatvállalás céljából történő, idényjellegű, de akár tartósabb megtelepedéssel is járó odavándorlást. Ugyanakkor a század második felében is folyt elsősorban az alföldi régió betelepítése, bár egyre kisebb számban, de alakultak új puszták, községek.<sup>29</sup> Faragó Tamás kutatásai arra is felhívták a figyelmet, hogy nemcsak a szervezett, tömeges betelepítés játszhatott fontos szerepet, hanem a már külföldiekkel betelepített helységekre irányuló, a jövevények származási területéről kiinduló spontán „hozzavándorlás” is (Faragó 1998. 22.). Pest megye német, szlovák és délszláv népességű községei ily módon önmagukban is további bevándorlás előidézői lehettek. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy voltak a megye területén olyan városias jellegű települések, amelyek vonzhatták a bevándorlókat. Ilyen lehetett elsősorban a természetes fogyást produkáló Szentendre és Vác, de számolnunk kell a két „nagy” város, Pest és Buda szívó hatásával is. Mindez eleve feltételezi a megye határain belüli, de részben azokon átnyúló rövid távú (szolgálatvállalás, házasodás céljából történő) és a tartós letelepedéssel járó megyén belüli vándorlást, de számolnunk kell a kívülről, akár külföldről is a városok, a század folyamán külföldről betelepített helységekre és a frissen telepített puszták felé irányuló migrációval is.

A lélekösszeírások vándorlási adatainak, valamint a II. József-féle népszámlálás „távollévők” és „jelenlévő idegenek” rovatainak megyei szintű elemzésére Faragó Tamás vállalkozott (Faragó 1998). Pest megyére vonatkozó megállapításait a következőkben foglalhatjuk össze.

- a) A megyére is igaz az általánosabb megfigyelés, hogy a városok vándorlási mozgékonyasága jóval magasabb, mint a fálvaké, és vándorlási mérlegük többnyire pozitív. Ezenbelül – ha nem is a megye jogi értelemben vett területén, de a megye területébe ékelve – a megye többi településére közvetlen hatást gyakorolhatott a két szabad királyi város, Buda és Pest, amelyek elvándorlási mutatói 1787-ben (ezer lakosra jutó távollévők száma) ugyan még a megyék átlagát sem érték el, de a bevándorlás arányszámjai (ezer lakosra jutó jelenlévő idegenek száma) főleg Pest esetében jelentősen meghaladták a városok átlagát is (7. tábla). Bár a városokban a bevándorlók közel fele külföldi lehetett (Faragó 1998. 17., 29.), másik felük jelentős része a környékbéli településekről származhatott, ezért ennek nyoma kellett, hogy legyen ezen községek vándorlási adataiban.

<sup>29</sup> A 18. század második felében egészen friss telepítés Inárcs és Örkény, nem sokkal korábbi Iklád (1750 után) és Tápiószentmárton, Törtel és Újszász (1750 körül) – lásd: Galgóczy 1877b.



- b) 1787-ben a vándorlási mozgékony-ság az országos átlag alatti, a vándorlási egyenleg enyhén pozitív, a bevándorlók nagyobb részét a belföldiek tették ki. A lélekösszeírások adatai alapján a szolgálatvállalás céljából bevándorlók összlakosságához viszonyított aránya enyhén átlag alatti, a véglegesen letelepedő bevándorlóké pedig ennek megfelelően enyhén átlag feletti (Faragó 1998. 32–36.).

7. Magyarország és Pest megye, valamint néhány város és településcsoport főbb vándorlási jellemzői, 1774–1787

	1000 főre jutó bevándor- lók/idegenek száma (1)	1000 főre jutó elvándor- lók/távollévők száma (2)	Vándorlási mozgékony- ság (1+2)	Vándorlások egyenlege (1–2)
Magyaro. és Horváto. 1787	15,6	17,4	32,9	-1,8
Megyék 1787	12,0	16,7	28,7	-4,7
Városok 1787	74,7	28,0	102,7	46,7
Pest megye 1785	16,2	12,8	29,0	3,4
Pest megye 1787	7,8	6,2	14,0	1,6
Buda 1785	79,2	17,9	97,1	61,3
Buda 1787	78,5	11,8	90,3	66,7
Pest 1785	91,1	11,1	102,2	80,0
Pest 1787	95,8	11,9	107,7	83,9
Pest megye 1774–1783	19,0	20,3	39,3	-1,3
121 település 1774–1783 <sup>30</sup>	16,3	16,7	33,0	-0,4
2000 fő fölött	8,4	6,7	15,1	1,7

*Forrás:* Conscriptio Animarum, Thirring 1938. 123.; Dányi–Dávid 1960. 122., 368.; Faragó 1998. 29.; Öri 2003. 277.

Jól látható, hogy a lélekösszeírások 1774 és 1783 között nagyobb vándorlási mozgékony-ságot mutatnak, mint a Józsefi népszámlálás, talán jobban fogták meg az ideiglenes, szolgálatvállalás céljából történő migrációt. A vándorlások egyenlege (a vizsgált településeken mért értékek átlaga) ugyanakkor enyhén negatív lesz, hasonlóan – bár kisebb mértékben – mint a megyék esetében 1787-ben. Pest és Buda migrációs képe élesen különbözik a megye többi részétől, különösen Pest vándorlási mozgékony-sága és erősen pozitív bevándorlási többlete egyedülálló. A megye nagyobb (2000 fő feletti) települései ugyanakkor a migráció képe szerint sem „városok”, vándorlási mozgékony-ságuk messze a megyei átlag alatt van. A mezővárosok közül messze Ráckeven mérhető a legnagyobb vándorlási mozgékony-ság, de ez is a városi vagy a pesti értéknek

<sup>30</sup> A Conscriptio Animarum anyagából forráskritikai elemzéssel kiválasztott, a Józsefi összeírással összehasonlítva megbízhatónak ítélt Pest megyei települések.

legfeljebb 60%-a (Óri 2003. 280.). A további elemzés azt is kiderítette, hogy a migráció mértékét nem lehet egyértelműen etnikai megoszlással, településtípussal, a két nagyváros közelségével vagy földrajzi-domborzati viszonyokkal magyarázni, hanem abban inkább a rendelkezésre álló termőterület, a tér nagysága, az így keletkező magas munkaerőigény kielégítésének sajátos módja (szolgatartás), a legelők magas aránya látszik meghatározó tényezőnek, tehát földrajzi, gazdasági, munkaszervezetbeli sajátosságok játsszák a vezető szerepet (Óri 2003. 286.).

Dányi Dezső a népszámlálási adatok alapján elemezte az 1880 és 1910 közötti belső vándorlást (2000). 1910-ben Pest megye a leginkább mobil megyék közé tartozott (jelenlévő népességének csak 62%-át írták össze a szülőhelyén – Dányi 2000. 25.). Az immobil népesség aránya 1880 és 1910 között folyamatosan csökken, de legnagyobb mértékben 1900 után. Ugyanakkor a nem születési helyükön összeírtak között minden alkalommal nagyobb a megyebeliek aránya, mint a megyén kívülieké (Dányi 2000. 28.). Tehát erős a vándorlás, de ennek tetemes részét a megyén belüli migráció teszi ki. Az alföldi egykori mezővárosok (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd) népessége közel 80%-ban immobil, ugyanakkor Újpest vezet a rendezett tanácsú városok között 1910-ben a listát a mobil (más megyében született népesség) arányában (39%, de Vác vagy Szentendre is előkelő helyen áll 22 és 17%-os arányával – Dányi 2000. 38–39.). Tehát a Budapest környéki ipari, közlekedési centrumok, elővárosok mutatnak fel erős bevándorlást, ennek jelentős része a megyén kívülről érkezik. A mobil népesség aránya ugyanakkor a megyében országos szinten is igen jelentős mértékben nőtt 1880 és 1910 között. A megyében született mobil népesség legfontosabb célpontja Budapest volt (49%), 1900-ban és 1910-ben is a Pest megyeiek adták a Budapestre vándorló népességben belül a legnagyobb részt (Dányi 2000. 71.). A megyeiek Budapestre vándorlása az 1890-es években volt a legerősebb, utána némileg csökken a növekedés üteme (2000. 74.). Ugyanakkor Dövényi Zoltán a budapesti migrációt elemezve megállapította, hogy 1910-ig a fővároson belül a Pest megyei születésűek aránya nem változott (az 1860-as évek végén még összességében is ők adták – a Fejér megyeiekkel – a kb. kétharmadnyi nem helyi születésű budapesti nagy részét – Dövényi 2001. 253.), a más megyebelieké viszont folyamatosan nőtt (Dövényi 2001. 260.). 1880 és 1910 között egyre fontosabb lett a Budapestre való kiköltözés is. A legfontosabb vándorlási irány továbbra is az ország megyéiből Budapestre, illetve az elővárosokba való költözés volt, de jelentőssé válik a főváros és elővárosai között a népességcsere, amelyben erősebb az elővárosokba való kiköltözés. Ezenkívül még az ország többi részéből az agglomeráció községeibe való beköltözés fontos (lásd Szentendre vagy Vác jelentős mobil népességét), a többi vándorlási irány elhanyagolható (Dövényi 2001. 261.).

A Pest megyei családi, háztartási viszonyok kutatása azért különösen gazdag, mert az alföldi nagy mezővárosokra vonatkozó anyag mellett (Kocsis

1978, 1992, 1993a, b, 2001; Kocsis–Nagy Varga 1989; Melegh 1995, 2000a, b) Faragó Tamás a Pilisi járás falvaiban vizsgálta a háztartáskialakítás különböző mintáit, és így makro- és mikroszintű kutatásainak eredményei nemzetközi összehasonlításban is érdekes és felhasználható adatokat hoztak a megye területről. Először az 1787 és 1828 közötti országos összeírások (Józsefi népszámlálás, nem nemes összeírások) megyei szintű adatait elemezte (Faragó 1977), majd Pilis és Buda környéki falvak forrásanyagát vizsgálta (Faragó 1984, 1985a, b). Eredményei közismertek: sikerült országos szinten kimutatnia a háztartások szerkezetének bonyolultabbá válását 1787 és 1828 között, amely mögött az ország bizonyos területein a demográfiai növekedés következtében kialakult relatív túlnépesedés állhatott (Faragó 1977). Pest megye vonatkozásában a kép összetettebb: 1787-ben, a Józsefi népszámlálás időszakában a háztartások bonyolultságát mutató arányszám (egy háztartásra jutó házas férfiak száma) még meglehetősen alacsony (1,03), ami épp az országos átlag alatt volt (1,05). Ez azt jelenthette, hogy a megye átmeneti típust képviselt az egyértelműen nagycsaládos, összetett háztartásszerkezetű megyék és a nukleáris családi háztartások túlsúlyával jellemezhető megyék között, bár kétségkívül az utóbbi típushoz állt közelebb (Faragó 1977. 174–177.). Ugyanakkor a megye területének egy részén felbukkan az összetett (több nukleáris családból álló) háztartástípus, mégpedig a Duna–Tisza közén, ahol nem a relatív túlnépesedés, hanem a földbőség, a munkaerőhiány hozza létre ezt a típust. A 19. század elejétől a megye fokozatosan átkerül a „nagycsaládos” zónába, 1828-ban már az összetett háztartástípus térnyerése és a zselléresedés jellemzi, a lakosság jelentős része erősen differenciálódó társadalmú mezővárosokban, kiváltságos területeken él (Faragó 1977. 135., 196., 198.). A pilisi vizsgálat három alapvető házasodási, együttélési, gazdálkodási alaptípust különböztetett meg: a délszláv típusú zadrugát (alaptípusa a megyében a horvátok lakta Tököl), a törzscsaládos, német katolikus Nagykovácsit és a nagycsaládos magyar református Tótfalut (Faragó 1985b 93.). A három alaptípusban a házasságok jellemzői a következők voltak: Nagykovácsiban a házasságkötési kor relatíve magas, Tökölön alacsony, a házasodók korkülönbsége Nagykovácsiban kicsi, Tökölön (és Tótfaluban) erősen a férfisenioritás felé hajló, a házasságkötés után Nagykovácsiban az egyszersmind többnyire háztartásfővé váló ifjú férj családjával külön költözik (neolokális lakóhelyválasztás), Tökölön a házasságkötés és az önálló háztartásalapítás közötti összefüggés gyenge, a házasságkötés után ennek megfelelően a patrilokális lakóhelyválasztás dominál. Tótfalu mintegy középen áll a két szélső típus között az említett szempontokból (Faragó 1985b 166.). A típusok tükröznek bizonyos etnokulturális meghatározottságot, de nem egyértelmű az etnikai elválasztó elem szerepe (pl. a német Dunabogdány átmeneti típus a törzs- és nagycsaládos változatok között, a magyar Tökön előfordulnak a zadrugára emlékeztető összetett háztartások (Faragó 1985b 95.). A különböző típusok tükröznek sajátos etnokulturális hatásokat, de ugyanakkor a környezet-

hez dinamikusan alkalmazkodó mikrorendszerek, etnikai meghatározottságú különbségek ott látszanak élesen, ahol különböző etnikumok élnek egymás mellett, de itt megindul az egymáshoz és a környezethez való alkalmazkodás, az egyes típusok mögött más-más és időben valószínűleg változó gazdasági, társadalmi, kulturális viszonyok állnak (Faragó 1985b 95.). Faragó legutóbb a Hajnal-moddal kapcsolatos kritikai szempontokat foglalta össze: a lélekösszeírások és a Józsefi népszámlálás megyei adatainak elemzésére támaszkodva a magyarországi házasodási, háztartáskialakítási szokások öt típusát vázolta fel (Faragó 2001). Az alföldi területekre egy „közép-európai határvidéki típusnak” nevezett modellt elterjedtségét valószínűsítette, amelyre a nukleáris családos háztartások, a korai házasságkötés és a szolgák alacsony aránya volt jellemző (Faragó 2001. 46.). Pest megyéről közölt adatai nagyjából megfelelnek ennek a típusnak: a házasságkötés korai, a háztartásszerkezet átlagban inkább a nukleáris családos típushoz áll közelebb, a szolgálárány viszont magasabb az átlagosnál (Faragó 2001. 54–60.). Ugyanakkor az átlagszámok mögött lényeges differenciák állhatnak: már Faragó korábbi kutatásai valószínűsítették, hogy az alföldön (Duna–Tisza közén) is előfordul az összetett háztartástípus, a Duna mentén létezhetnek a dél-dunántúli relatíve túlnépesedett területekhez hasonló összetett háztartásos régiók, a török utáni jelentős beköltözés létrehoz egymás mellett eltérő házasodási, háztartásszerkezeti típusokat, a felvidékről beköltöző magyar és szlovák népesség körében gyakoribbak lehetnek az összetett háztartástípusok, elterjedtebb a szolgatartás, a német telepesfalvakban a nukleáris családok vagy a törzscsaládok túlsúlya lehetett jellemző, viszonylag későbbi (bár nem nyugat-európai értelemben vett) házasodással, és általános lehetett a szolgatartás, míg a délszláv falvakra a korai házasodás és az összetett háztartások jelentős aránya lehetett jellemző. Mindez jól kirajzolódott a *Conscriptio Animarum* (1774–1783) és a Józsefi összeírás községsoros adatainak elemzéséből (Őri 2003. 275.). Az első házasodás becsült életkora alacsony volt mind a nők, mind a férfiak körében, a szolgatartás elterjedtsége magas, „nyugatias”, a háztartásszerkezet inkább egyszerű, mint összetett. A településszintű differenciákat vizsgálva megállapítható, hogy a háztartásszerkezet bonyolultsága kétértelműen összefügg etnokulturális jellemzőkkel, hiszen a németek többsége valóban nukleáris családos háztartásokban élhetett, míg a szerbek és horvátok körében gyakori volt a több (rokon) családmag együttélése egy háztartás keretein belül. Ezt az eredményt igazolja a szolgatartás és a házasodási kor vizsgálata is: a különböző irányú bevándorlás bizonyos fokig előállítja a „keleti” és „nyugati” házasodási, háztartáskialakítási mintákat egymás mellett, időnként egy-egy településen belül is. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy bizonyos esetekben más tényezők erősebbek lehetnek az etnokulturális hagyományoknál. A mezővárosok bonyolultabb, nagyobb, a megélhetésre, új háztartások kialakítására a jelek szerint több lehetőséget nyújtó társadalmi erősen nukleáris családos szerkezetűek voltak, még akkor is, ha jelentős részben délszláv eredetű

népesség lakta őket.<sup>31</sup> Többé-kevésbé igazolódott az is, hogy a birtokos paraszti háztartásokra inkább volt jellemző a bonyolultabb háztartásszerkezet, mint a zsellérekre, szolgákra. Ugyanakkor vannak egészen sajátos társadalmi összetételű, kivételt jelentő, bonyolult háztartásszerkezetű falvak (pl. Törtel). A gazdálkodás és a háztartásszerkezet közötti összefüggésből annyi látszik biztosnak, hogy a szőlőművelő (persze részben mezővárosi, részben Buda-környéki) települések és az erdős hegyvidéki falvak háztartásai egyszerű szerkezetűek. A bonyolult összetételű háztartásokkal jellemezhető települések egy része valóban jellegzetesen kishatáru, Duna melléki község, ahol a bonyolult szerkezetű háztartásokon belül valószínűleg korán, már a 18. század utolsó évtizedeiben megjelent a születéskorlátozás. Bogyiszló, Sükösd, Bátya (az ormánsági és sárközi településekkel együtt) valóban az egyik jellegzetes példája lehetett a „nagy családos”, korán születéskorlátozó típusnak, ahol mindkét jelenség alapján a bezáruló terjeszkedési lehetőségek között a társadalmi süllyedés, elszegényedés, a családi gazdaság osztódásának elkerülésére szolgált. Látunk ugyanakkor más típust is: az alföldi települések egy részénél éppen ellenkezőleg, a munkaerőhiány, a relatív földbőség, a terjeszkedési lehetőségek hívták életre a bonyolult szerkezetű háztartásokat, ha etnikulturális vagy valamely helyi hagyománnyal ez nem volt kibékíthetetlen ellentétben. Azt mindenképpen látni kell, hogy községi szinten vizsgálva a kérdést, a települések többségében a nukleáris családos háztartások voltak többségben, a bonyolult háztartásformák nem köthetők kizárólag egy-egy összefüggő tájegységhez, etnikumhoz, társadalmi vagy gazdálkodási formához (Őri 2003. 269–270.). A szolgák arányát, a férfi és női házassági életkor, a háztartásméret és háztartásszerkezet mutatóit együttesen, klaszterelemzés segítségével vizsgálva öt alaptípust kaptunk (8. tábla), amelyek számra megegyeznek a Faragó Tamás országos szintű modellkísérlete során kapott csoportokkal (Faragó 2001), de a típusok némileg különböznek az általa megrajzoltaktól. Pest megyében nemigen volt délszláv, zadruga-típusú háztartásokban élő népesség, ez a délszláv népességű falvakban sem lehetett általános. Előállt a „keleti” és „nyugati” típus, de ezek heterogének, etnikailag, településtípus szerint, földrajzilag, gazdaságilag, társadalmilag keverték, a szolgák aránya szerint könnyen újabb alcsoportok képezhetők bennük. Megfigyelhető egy sajátos magyar változat, amelyet néhány jellegzetes alföldi település jelenléte miatt neveztünk „alföldinek” (Kecskemét, Cegléd, Abony stb.). Ez főleg a szolgák jelentős aránya és a háztartások kisebb mérete terén különbözik Faragó Tamás „határvidéki” típusától. Az alföldön előfordult ezenkívül több egyedi variáció, amelyekre a szolgák igen magas aránya, emellett változatos házassodá-

<sup>31</sup> Itt persze egy újabb, ezen a szinten eldönthetetlen probléma jelentkezik: a mezővárosi társadalmak (pl. Szentendre, Ráckeve) etnikailag is vegyesek voltak, a jellemzően egyszerű háztartásszerkezet mögött a délszlávok egy része élhetett bonyolult szerkezetű háztartásokban, de az elemzés során ezt nem tudjuk mérni.

si kor és a háztartások bonyolultságának különböző foka volt jellemző (Őri 2003. 274–275.).

8. Házasodás, háztartáskialakítás alaptípusai Pest-Pilis-Solt vármegyében

	Szolgák aránya (%), 1774–83	Férfiak első házasság-kötési kora, 1774–83	Nők első házasság-kötési kora, 1774–83	Átlagos háztartás-méret (1785)	Házasságok/férfak/ház-tartások (1785)
I. „keleti”: fiatal házasodás, kevés szolga, jelentékeny mértékben összetett háztartások	4,5	20,6	19,6	5,5	1,199
II. „nyugati”: késői (férfi) házasodás, jelentős szolgálóarány, nukleáris családi háztartások túlsúlya	12,8	24,1	22,1	5,2	1,018
II/a „nyugati” alváltozata, alacsony szolgálóarány mellett, németek, reformátusok, városok	5,9	23,0	20,9	4,8	0,959
III. „alföldi” változat: jelentős szolgálóarány, fiatal házasodás, nukleáris családok	9,3	21,6	19,2	4,9	1,012
IV. „átmenetiek”: későbbi férfi házasodás, átmeneti háztartásformák, szolgálóarány különböző foka	5,6	23,1	19,6	5,4	1,103

Forrás: Őri 2003. 274.

Husz Ildikó egy kivételes forráscsoport, a számbéki lélekösszeírások sorozatának mikroelemzésével, amelyhez adóösszeírások, nem nemes összeírások, anyakönyvek, telekkönyvi bejegyzések, térképek, peres anyagok, végrendeletek vizsgálata járult, tárta föl az összeírásokból a Laslett-féle tipológia szerint nyomomon követhető háztartásszerkezeti változások hátterét, a változások mechanizmusát. Jól látható eszerint, hogy a számbéki háztartások nem kizárólag tartoznak egyik vagy másik típushoz, hanem a mezővárosban élő etnikai csoportokra (magyarok és németek) jellemző örökösödési rendnek megfelelően egy adott háztartásciklus különböző állomásait járják végig. Az összeírásokból kirajzolódó morfológiai változás (az összetett háztartások arányának növekedése a 19. század elején, majd újabb csökkenésük 1830 és 1860 között), annak köszönhető, hogy változik (először nő majd csökken) az összetett háztartásformákban (főleg a többséget adó németekre jellemző törzscsaládi formában) eltöltött idő

hossza. A változás elsősorban a jobbágycsaládok státuszreprodukciónak, illetve az erre ható tényezőknek a vizsgálata alapján volt megfogható. Az elemzés szerint a 18. század végéig kedvezőek voltak a lehetőségek a jobbágycsaládok státuszreprodukcójára, erre mindkét, a faluban kirajzolódó örökösödési rendszer (német törzsöröklés és magyar egyenlően osztó öröklés) esetén jó esély mutatkozott, relatív földbőség volt, a nem örökösök önálló háztartásalapítása (zselérházak), telekhez jutása lehetséges volt, ezt tükrözi az összeírásokból kirajzolódó kép, a nukleáris családi háztartások nagyobb aránya. 1800 után azonban a demográfiai növekedés és a beépíthető újabb területek elfogyása miatt megnehezült az önálló háztartásalapítás, a státuszreprodukciónak lehetőségei csökkentek, költségei emelkedtek. Egyre több nem örökös fiú „ragadt benn” a szülői háztartásokban, ez növelte az összetett háztartásformákban eltöltött idő hosszát, ami visszatükröződik a Laslett-féle elemzésekben. 1831 után a demográfiai nyomás csökkenése (kolera, kedvezőtlenebb halandóság, a migráció fokozott lehetőségei, szőlőhegyek beépítése) újra kedvezőbb lehetőséget teremtett a státuszreprodukciónak számára. A háztartásciklusok egyes szakaszainak hosszát a demográfiai változások alakítják, de áttételesen, az önálló házhoz jutás lehetőségein keresztül (Husz 2002).

A háztartásszerkezet, házasság kérdésköreinek kutatása tehát bizonyos értelemben minden elemzési szinten megvalósult a megye területére nézve. Az esettanulmányok mellett rendelkezünk átfogó képpel a megyéről a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiből (Óri 2003), amely megvilágítja a lokális differenciákat is, az országos összeírásokból kirajzolódik a változások iránya a 18. század végén, 19. század elején (Faragó 1977), „középszinten” a Pilisi járásból alapos elemzéssel rendelkezünk a házasság alaptípusairól (Faragó 1985b), és a zsámbéki mikroelemzés feltárja a mélyben működő mechanizmusokat, természetesen korlátozott érvénnyel, de a makroelemzések eredményeihez jól illeszkedve (Husz 2002).

### *Összegzés*

Összefoglalva a megye történeti demográfiai irodalmának vizsgálata közben szerzett tapasztalatokat, megállapíthatjuk, hogy egyrészt igen gazdag a történeti anyag, amellyel dolgozhatunk, másrészt a speciálisan történeti demográfiai irodalom erői és hiányai jól tükrözik a tudományág helyzetét. A megye központi elhelyezkedése, a főváros története mint vonzó kutatási téma, az „Alföld-problematika” meg-megújuló vizsgálata, nagy múltú városok (Óbuda, Szentendre, Vác), a mezővárosi fejlődés szempontjából paradigmatisz települések (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd) múltjának feltárása igen kedvező lehetőségeket biztosítanak a történeti demográfiai kutatások számára. Ennek fényes bizonyítéka a közelmúltban megjelent történeti szintézis (Zsoldos 2001), amely

1686-ig a kutatás mai állása és lehetőségei szerint foglalja össze a megye történetét. A másik kedvező lehetőség a megye méretéből és változatosságából fakad: földrajzilag, településtípusok szerint, etnikai, felekezeti téren mintegy reprezentálja a történeti Magyarországot, így kedvező terepe lehet egy mintavételes történeti demográfiai elemzésnek, illetve a megye népesedéstörténeti rekonstrukciója igen gazdag hozzájárulást jelenthet egy, a Kárpát-medence népesedéstörténetét feltárni igyekvő kísérletnek.

A legalaposabban kutatott időszak – eltekintve az 1686 előtti periódusra vonatkozó szintézistől – a 18–19. század. Sok szempontból és sokak által vizsgált régió, illetve település Budapest, az alföldi „háromváros” (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd), Vác, újabban Kiskunhalas, illetve Kalocsa környéke, a Galga vidéke. Bizonyos időszakokra nézve jól ismerjük az óbudai Zichy- és a gödöllői Grassalkovich-uradalom történetét. A török utáni újratelepedés kérdését is többen vizsgálták, itt azonban a migráció problémáival együtt bőven akad még feltárni való. Szintén hatalmas az irodalma az Alföld fejlődésének, akár elmaradottságnak, akár sajátos gazdasági, társadalmi, településszerkezeti fejlődési változatnak tekintjük, mindenképpen érdemes ennek demográfiai vetületét vizsgálni. A makroadatokat minden téren az alföldi térség demográfiai sajátosságait tükrözik, az esettanulmányok jól igazolják a távlati képet (pl. Melegh 2000a).

Módszertani téren érdekes kísérletek történtek a megye egyes területeinek regionalizálására, minden esetben komplex, a rendelkezésre álló történeti források összességét felhasználó kísérletekről van szó.<sup>32</sup> Ugyanígy kiemelkedő jelentőségű a családtörténeti kutatások összessége, amely – ahogy említettük – több elemzési szinten vizsgálja a 18–19. század fordulójának házassági, háztartáskialakítási viszonyait, felhasználva a hagyományos statisztikai elemzések (Faragó 1977, 1985b; Óri 2003), a többváltozós matematikai-statisztikai elemzések (Faragó 2001; Óri 2003) és a mikrotörténeti elemzések (Husz 2002) lehetőségeit. Említést érdemel, hogy a megye területéről rendelkezünk családrekonstrukciós vizsgálattal is (Andorka 1984), ez azonban már a hiányok szemrevételezése felé visz.

Egyrészt csak egy ilyen elemzésről van tudomásunk, mindez azt jelenti, hogy a számos településtörténet, helytörténeti összefoglaló, de még a nagyobb városok sokszerzős történeti összegzései is nélkülözik a modern történeti demográfiai módszerek alkalmazását. Kivételt talán a családtörténeti kutatások jelentenek, itt viszonylag sok és modern tanulmány, elemzés született. Ez is annak köszönhető azonban, hogy a részterület a történészek mellett a néprajzkutatók és szociológusok érdeklődését is felkeltette. Egyébként a modern kuta-

<sup>32</sup> Wellmann Imre a mai Pest megye Duna-Tisza közötti területeire (Wellmann 1967); Faragó Tamás a pilisi járás területére (Faragó 1985b) és Gráfik Imre a Szentendrei-szigetre nézve (Gráfik 1979).



tási problémák és módszerek felbukkanása esetleges, egy-egy kutató személyéhez, illetve a speciális forrásadottságokhoz kapcsolódik.

Mindenképpen szükséges volna a modern történeti demográfiai elemzési módszerek elterjedése, és bizonyos fokig a helytörténeti munkákban való alkalmazásuk is, e nélkül sem országos, sem megyei szinten nem várhatunk komoly előrelépést a kutatásokban. Másrészt hiányoznak az átfogó makrokutatások, pedig a 18–19. századi népesség-összeírások, népszámlálások anyaga lehetővé tenné az ilyen összegzéseket. Különösen kiaknázatlannak tűnnek a részben publikált 19. század végi, 20. század eleji népszámlálási anyagok. Sem a helytörténészek, sem a történeti demográfusok nem hasznosították igazán az 1828 és 1900 közötti, publikált népmozgalmi adatokat, pedig egy mintavételes kutatás kiindulópontját ezek is jelenthetnék. Ezekre a forrásokra építve lehetne rekonstruálni a megye 18–19. századi népesedési folyamatait és területi differenciáit, illetve kiválasztani az elkerülhetetlen „mélyfúrások” terepét, ahol a változások és különbségek okai is megközelíthetők lennének komplex társadalomtörténeti elemzések révén. Reméljük, hogy egyrészt a Pest megye monográfiája következő kötetei, illetve az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport által kezdeményezett mintavételes népesedéstörténeti kutatások előrelépést hoznak ezen a téren.

#### IRODALOM

- Andorka Rudolf 1984. Pócsmegyer népesedési viszonyai, 1744–1895. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 5. 39–69.
- Balla Gergely 1856. *Nagy-Kőrösi krónika*. Kecskemét.
- Bácskai Vera (szerk.) 1965. *A területi levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke. I. Országos összeírások*. Műv. Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest.
- Bácskai Vera 1979. Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 21. 49–104.
- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984. *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai, Budapest.
- Bárth János 1973. A kalocsai Sárköz népének települése és gazdálkodása a XVIII–XIX. században. A kalocsai szállások településnéprajzi sajátosságai. In Tálasi István (szerk.): *Tanulmányok az anyagi kultúra köréből*. ELTE Néprajzi Tanszék, I. 253–309.
- Bárth János 1974. Kalocsa környéki ártéri kertek a XVIII–XIX. században. *Agrártörténeti Szemle*, 16. évf. 213–233.
- Bárth János 1975a A szállás fogalma és típusai Kalocsa környékén. *Ethnographia*, 86. 2–3. sz. 235–275.
- Bárth János 1975b Fajsz népessége a XVIII. sz. közepén. In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából I*. Kecskemét, 81–132.
- Beluszky Pál 1999. *Magyarország településföldrajza*. Campus-Dialóg, Budapest-Pécs.

- Beluszky Pál 2001. *A Nagyalföld történeti földrajza*. Campus-Dialóg, Budapest-Pécs.
- Benda Gyula 2002. *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849*. Kézirat.
- Bodor Antal – Gazda István 1984. *Magyarország honismereti irodalma, 1527–1944*. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest (Reprint).
- Bonomi Eugen 1939. Serbokroaten im Ofner Bergland. *Südostdeutsche Forschungen*.
- Bonomi Eugen 1940a Das Ansiedlungswerk des Ofner Berglandes. *Südostforschungen*.
- Bonomi Eugen 1940b *Zur Besiedlung der Gemeinschaft Pilisvörösvár*. München.
- Bonomi Eugen 1941. Die Pest im Ofner Bergland. *Südostforschungen*.
- Boros Pál 1974. *Pest megye történeti irodalmának ajánló bibliográfiája*. Budapest.
- Bulla Béla 1940. *Az Alföld*. Budapest.
- Csánki Dezső 1890–1913. *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában 1–12*. Budapest.
- Csíki Tamás – Halmos Károly – Tóth Árpád 2003. A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest, 208–240.
- Csocsán Jenő 1959. Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében. Csomád, Sződ, Vácrátót. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 3. évf. 1–2. sz. 58–107.
- Csomor Tibor 1972. *Magyarország honismereti bibliográfiája I*. Budapest.
- Dányi Dezső 1977. Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*, 20. évf. 1. sz. 56–87.
- Dányi Dezső 1991a Regionális családrekonstrukció, 1830–39, 1850–59. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon), 99–156.
- Dányi Dezső 1991b Demográfiai átmenet, 1880–1960. (Princetoni indexek). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon), 187–231.
- Dányi Dezső 1998. Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): *Migráció. Tanulmánygyűjtemény I*. KSH NKI, Budapest, 87–114.
- Dányi Dezső 2000. A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 21–121.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. Műv. Min. Levéltári Oszt. – KSH, Budapest.
- Dóka Klára 1976. Közegészségügyi viszonyok Pesten az 1866. évi kolerajárvány idején. *Orvostörténeti Közlemények*
- Dominkovics Péter 1988. Az 1739–1740. évi pestis a Pest-Pilis-Solt vármegyei Ordas faluban. *Orvostörténeti Közlemények*, 121–124. sz. 135–139.
- Dövényi Zoltán 2001. A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 251–264.
- Elter András 2002. A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében, 1724–1895. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 143–199.
- Ember Győző 1963. Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. században. *Magyar Zsidó Oklevéltár VII*. Budapest, 5–77.
- Erdei Ferenc 1937. *Futóhomok*. Budapest.
- Erdei Ferenc 1942. *Magyar tanyák*. Budapest.

- Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. 105–214.
- Faragó Tamás 1984. A család- és háztartásszerkezet mintái különböző nemzetiségű Buda környéki falvakban a XVIII. század közepén. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*, Budapest, 217–226.
- Faragó Tamás 1985a Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben (Pilis-Budakörnyék, 1724–1779) *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 2. 7–45.
- Faragó Tamás 1985b *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki paraszti háztartások, 1745–1777.* (Történeti Statisztikai Füzetek 7.) KSH Budapest.
- Faragó Tamás 1995. A szentendrei kézművesek társadalmi mobilitása a 19. század közepén a házasságkötések tükrében. In Á. Varga László (szerk.) *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65. éves Bácskai Vera tiszteletére.* Hajnal István Kör, Debrecen, 125–158.
- Faragó Tamás 1998a A máig érő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). *Demográfia*, 41. évf. 1. sz. 7–38.
- Faragó Tamás 1998b A főváros népe: sokszínűség és beolvadás. In Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros.* Városháza, Budapest, 75–110.
- Faragó Tamás 2001. Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 2. 19–63.
- Faragó Tamás 2002. Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 249–297.
- Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula 1962. *Budai török számadáskönyvek.* Budapest.
- Fügedi Erik 1981. Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In Uő.: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Magvető, Budapest, 57–88.
- Galgóczy Károly 1876–1877. *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyék monográphiája I–III.* Budapest.
- Galgóczy Károly 1896. *Nagy-Kőrös város monographiája.* Budapest.
- Gerevich László – Györffy György – Nagy Tibor 1973. *Budapest története az őskortól az Árpádkor végéig. (Budapest története I.)* Budapest Főváros Tanácsa, Budapest.
- Glaser Lajos 1935. Az Alföld régi vízrajza és a települések. *Földrajzi Közlemények.*
- Gráfik Imre 1979. Szentendre sziget néprajzi körülhatárolásának kérdése. *Ethnographia*, 90. 4. sz. 500–509.
- Grósz Lipót 1874. *Az 1872/3. évben uralgott cholera-járvány keletkezése, terjedése s lefolyása, valamint az ez alkalommal tett tapasztalatok.* Budapest
- Gyimesi Sándor 1975. *Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* Akadémiai, Budapest.
- Györffy István 1926. *Az alföldi kertés városok.* Budapest.
- Halász Geyza 1879. A Buda-Pesten uralgott járványos betegségek története, különös tekintettel a cholera-ra. In Gerlóczy Gyula – Dulácska Géza (szerk.): *Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása II.* Budapest.
- Hornyik János 1860–1866. *Kecskemét város története I–IV.* Kecskemét.

- Horváth Gyula 1943. A pesti koleralázadás 1831-ben. *Tanulmányok Budapest Múltjából X.*
- Horváth Lajos – Kovacsics József (szerk.) 2000. *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 15. Pest megye.* KSH Népszámlálás, Budapest.
- Horváth M. Ferenc – Szabó Attila (szerk.) 2000. *Pest-Solt megye 1860. évi településszisztematikai leírása.* Pest Megyei Levéltár, Budapest.
- Horváth Sándor 1901. Adatok. Pestvármegye 1789. évi kataszteri fölmérése. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 62–114. 166–177.
- Husz Ildikó 2000a Háztartásszerkezet-családciklus az iparosítás előtti Magyarországon. In Elekes Zsuzsanna – Spéder Zsolt (szerk.): *Törések és kötések a magyar társadalomban.* Századvég – Andorka Társaság, Budapest, 367–374.
- Husz Ildikó 2000b Apáról fiúkra. Örökösödési jogszokások és gyakorlat Zsámbékon a 19. század első felében. *Korall*, Tél, 2. 5–22.
- Husz Ildikó 2002. *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében.* Osiris, Budapest.
- Ikvai Nándor (szerk.) 1982. *Cegléd története.* Szentendre, (Studia Comitatusia 11.)
- Iványosi-Szabó Tibor 1991. *Kecskemét gazdasága és társadalma a polgári forradalom előtt.* Bács-Kiskun megyei Levéltár, Kecskemét.
- Iványosi-Szabó Tibor 1994. *Kecskemét gazdasági fejlődése 1700–1850.* Bács-Kiskun megyei Levéltár, Kecskemét.
- I. Sándor Ildikó 1975. *Pest megye néprajzi irodalma.* Szentendre, (Pest Megyei Múzeumi Füzetek).
- Kaán Károly 1939. *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld fejlődésében.* Budapest.
- Karcsu Antal Arzén 1880–1888. *Vác város története I–IX.* Vác.
- Káldy-Nagy Gyula 1959. A dzsizje defterek és tahrir defterek népességstatisztikai forrásértéke. *Történeti Statisztikai Közlemények*, III. 108–117.
- Káldy-Nagy Gyula 1970. *Harács-szedők és ráják.* Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1978. *A budai szandzsák 1559. évi adóösszeírása.* Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1985. *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* Budapest.
- Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.) 1965. *Pest megye múltjából.* Pest megye Tanácsa, Budapest.
- Kepecs József (szerk.) 1997. *Magyarország településeinek vallási adatai (1880–1949) I–II.* KSH, Budapest.
- Kiss Ákos 1965. Az 1831. évi kolerajárvány Pest megyében. *Orvostörténeti Közlemények*, 35. sz. 25–48.
- Klinger András et al. (összeáll.) 1972–1984. *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900.* KSH, Budapest.
- Kocsis Gyula 1987. Egy mezővárosi család gazdasági-társadalmi törekvései Cegléden (1730–1930). In Ikvai Nándor (szerk.): *Életmódkutatások Pest megyéből.* Szentendre, (Studia Comitatusia, 18.)
- Kocsis Gyula 1992. Ceglédi katolikusok többcsaládos háztartásai a XVIII. század második felében. In Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára.* Debrecen, 187–198.

- Kocsis Gyula 1993a 18. századi ceglédi végrendeletek. In Kocsis Gyula (szerk.): *Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről*. Cegléd Kossuth Múzeum, 5–31. (Ceglédi Füzetek, 28.)
- Kocsis Gyula 1993b A ceglédi reformátusok exogám házassági kapcsolatrendszere, 18–19. sz. In Kocsis Gyula (szerk.): *Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről*. Cegléd Kossuth Múzeum, 77–91. (Ceglédi Füzetek, 28.)
- Kocsis Gyula 1993. *Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről*. Kossuth Múzeum, Cegléd, (Ceglédi Füzetek, 28.)
- Kocsis Gyula 2001. A paraszti üzemszervezet és háztartásszerkezet változásainak összefüggései Cegléden. In Korkes Zsuzsanna (szerk.): *Kutatások Pest megyében*. Szentendre.
- Kocsis Gyula – Nagy Varga Vera 1989. A ceglédi református iparosság házassági kapcsolatrendszere a 19. században az anyakönyvek alapján. In Nagybákay Péter – Németh Gábor (szerk.): *VI. nemzetközi kézművesipartörténeti szimpózium*, Veszprém, MTA VEAB 215–224.
- Kosáry Domokos 1965. Pest megye a kuruc korban. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából*. Pest megye Tanácsa, Budapest, 9–94.
- Kovacsics József 2000. Népeségfejlődés. In Horváth Lajos – Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 15. Pest megye*. KSH Népszámlálás, Budapest, 47–61.
- Kőrösy József 1877. *Budapest halandósága 1874 és 1875-ben és annak okai*. Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei 14.
- Kubinyi András 1971. A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények*.
- Kubinyi András 1973. Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541–ig). In Gerevich László – Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története a későbbi középkorban és a hódoltság idején (Budapest története II.)* Budapest Főváros Tanácsa, Budapest, 7–240.
- Kubinyi András 1997. A magyar királyság népessége a 15. század végén. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millicentenáriumi előadások*. KSH, Budapest, 93–110.
- L. Gál Éva 1988. *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt, 1659–1766*. Akadémiai, Budapest.
- Majlát Jolán 1943. *Egy alföldi civis város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig*. Budapest.
- Majlát Jolán – Márkus István 1943. Nagykőrös beilleszkedése a magyar rendi társadalomba a XVIII. században. *Századok*, LXXVII. évf. 7–10. sz. 307–370.
- Makkai László 1958. Pest megye története 1848–ig. In Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei*. Akadémiai, Budapest, 69–159.
- Mályusz Elemér 1924. A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok*, LVIII. évf. 538–565.
- Márkus István 1943. *Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században*. Kecskemét.
- Melegh Attila 1995. Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 14. 65–105.
- Melegh Attila 2000a *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. KSH NKI Kutatási Jelentések 65. KSH NKI, Budapest.

- Melegh Attila 2000b Házasságtörés Halason a 17–18. században. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 266–291.
- Mendöl Tibor 1936. *Alföldi városaink morfológiája*. Debrecen.
- Mészáros István 1960. Történeti statisztikai források a török hódoltság korában. *Statisztikai Szemle*, 38. évf. 5. sz. 501–515.
- Mészáros László 1975. Bács-Kiskun megye cigányságának történetéhez. In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából I.* Kecskemét, 133–168.
- Mészáros László – Hausfätter Katalin 1974. A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez, 1546–1562. *Demográfia*, 17. évf. 1. sz. 108–122. 2. sz. 213–235.
- Moess Alfréd 1968. *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája, 1749–1846*. Budapest.
- Nagy Lajos – Bónis György 1975. *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. (Budapest története III.)* Akadémiai, Budapest.
- Nagy Varga Vera 1987. A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723–1810) In Ikvai Nándor (szerk.): *Életmódkutatások Pest megyéből*. Szentendre, 99–121. (Studia Comitatus, 18.)
- Novák László 1982. Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt vármegyében a XVIII–XIX. században. In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából IV.* Kecskemét, 321–323.
- Novák László (szerk.) 1994a *Hej Nagykőrös híres város. Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig*. Arany János Múzeum, Nagykőrös.
- Novák László 1994b Demográfiai viszonyok. Népesedési, etnikai viszonyok. In Uő.: (szerk.): *Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig*. Arany János Múzeum, Nagykőrös, 156–163. 386–403.
- Novák László 2000. A táj és a település – településrendszer változásai az Alföldön (vázlat). In Frisnyák Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza.
- Őri Péter 1994. Pest megyei járások lélekösszeírásai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 13. 43–80.
- Őri Péter 2001. A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 193–222.
- Őri Péter 2003. *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. KSH NKI Kutatási Jelentések 75. KSH NKI Budapest.
- Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.) 2000–2001. *Kiskunhalas története I–II*. Kiskunhalas város Önkormányzata, Kiskunhalas.
- Papp László 1936. *A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása*. Szeged.
- Petróci Sándor 1957. Vác városa és a váci püspöki birtokok népességi és nemzetiségi viszonyai az 1731–1869. évek között. *Történeti Statisztikai Közlemények* 1–2. sz. 99–116.
- Petróci Sándor 1965. Pest megye újjátelepülése, 1711–1760. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából*. Pest megye Tanácsa, Budapest, 95–154.
- Salamon Ferenc 1878–1885. Budapest története 1–3. *Budapest*.
- Sápi Vilmos (szerk.) 1983. *Vác története 1–2*. Szentendre, (Studia Comitatus, 13–14.)
- Sipos András 1998. A kolerajárvány és ahogy a város válaszol. In Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros*. Városháza, 111–138.

- Spira György – Vörös Károly 1978. *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirozsás forradalomig. (Budapest története IV.)* Akadémiai, Budapest.
- Szabó István 1963. Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 63–113.
- Szabó Kálmán 1936. *Kecskeméti tanyák*. Kecskemét.
- Szakály Ferenc 2001. A táj és a népesség változásai a török berendezkedése után. In Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája I. A honfoglalástól 1686-ig*. Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Budapest, 335–346.
- Szaszkóné Sin Aranka (szerk.) 1988. *Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság. (1773–1808)* KSH Könyvtár, Budapest.
- Szilágyi Miklós 1984. Helyi kiadású helytörténeti monográfiák. *Ethnographia*, 95. évf. 1. sz. 118–133.
- Thirring Gusztáv 1925. *Budapest félé százados fejlődése 1873–1923*. Budapest.
- Thirring Gusztáv 1934. Pest város népessége az 1771–1781. években. *Magyar Statisztikai Szemle*, 12. 3. sz. 153–160.
- Thirring Gusztáv 1935. Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle*, 13. 5. sz. 369–381.
- Thirring Gusztáv 1936a *Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben I–II*. Budapest, 1936–1937.
- Thirring Gusztáv 1936b Az 1804. évi népösszeírás. *Magyar Statisztikai Szemle*, 14. 1. sz. 1–26.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest.
- Thirring Lajos 1935. Kecskemét mint tanyaváros. *Magyar Statisztikai Szemle*, 13. 5. sz. 394–419.
- Tooth János 1861. *Kiskun-Halás város története oklevéltárral*. In Szilágyi Sándor (szerk.): *Történeti emlékek a magyar nép községi és magánéletéből*, Nagyköros.
- Tormay Károly 1867. Pest városa élet és halálzási viszonyainak statisztikája. *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 4. 186–252.
- Tringli István 1989. A váci püspökség török kori urbáriumai. *Váci Könyvek* 4. 107–140.
- Tringli István 2001. Pest megye a késő középkorban. In Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája I. A honfoglalástól 1686-ig*. Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Budapest, 75–194.
- Vass Előd 1979. A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása. *Cumania* 6. 7–62.
- Vass Előd 1982. *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsai Városi Tanács, (Kalocsai Múzeumi dolgozatok 4.)
- Wellmann Imre 1933. *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*. Budapest.
- Wellmann Imre 1965. Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából*. Pest megye Tanácsa, Budapest, 155–200.
- Wellmann Imre 1967. *A parasztnép sorsa Pest megyében tulajdon vallomásainak tükrében*. Mezőgazd. Múzeum, Budapest.
- Zsoldos Attila (szerk.) 2001. *Pest megye monográfiája I. A honfoglalástól 1686-ig*. Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Budapest.

## LITERATURE ON THE POPULATION HISTORY OF COUNTY PEST-PILIS-SOLT. RESULTS AND PERSPECTIVES OF THE FURTHER RESEARCHES

### *Summary*

The paper aims at summarising the results and lacks of historical demographic researches related to the territory of the former (before the First World War) Pest-Pilis-Solt county. This territorial unit, which surrounded the capital, could provide a suitable sample group of settlements for reconstructing the population history of Hungary in the 18–19<sup>th</sup> centuries because of its geographic, economic, social, ethnic, religious, cultural and demographic heterogeneity. The central position of the county, its connections with the capital, the presence of different ethnic groups and several important towns on the Great Plain, which have showed a particular social and economic development since the middle ages, were the main factors in consequence of which a significant part of historical researches focused on this region.

The most exploited period is the 18–19<sup>th</sup> centuries, the centres of the researches are the towns of the Great Plain (besides the capital). The most favourite topics are the social and economic development of the Plain, the devastation caused by the Turkish wars, the repopulating of the devastated area after the wars though the details of those migratory flows are not known. Demographic researches can witness the peculiarity of the plain on macro-level and some case studies could confirm this result.

There were some attempts to form economic, ethno-cultural and demographic regions within the county on the basis of several historical sources or using several methods of statistical analysis. On the other hand using of modern demographic methods is rather rare, we have only one complete family reconstruction from the county. Family history is an exception to some extent, there are a lot of analyses in this topic related to several places, ethnic groups, types of settlement and using several methods of statistical analysis.

Using modern demographic methods and carrying out wide-ranging demographic macro-researches based on the data of 18–19<sup>th</sup> century population censuses and parish registers are inevitable tasks for reconstructing the long term population changes and demographic variability of this region and choosing a sample for further demographic researches.



## Tables:

1. *Distribution of the literature related to the county's population history by type and the period of publication*  
Heading: Sources, statistical data bases, lexicons and gazetteers; Bibliographies, archival registers; Monographs, volumes of studies; Studies and articles; Total
2. *Distribution of the literature related to the county's population history by subject and the period of publication*  
Heading: Regional monographs; Urban history; Source books; Statistical data bases; Bibliographies and archival registers; Methodology; Thematic papers
3. *Historical demographic literature of the county by subject and the period of publication*  
Heading: Population size, population growth; Ethnic and religious distribution; Source books and archival registers; Mortality, epidemics and public health; Marriage and family; Migration; Complete population history of a region or settlement; Population censuses; Urban demography, historical geography
4. *Settlements of the county by nationality (spoken language) and denomination (1774–1783)*  
Heading: Number of settlements; Roman and Greek Catholic (%); Protestant (%); Orthodox (%); Jewish (%)  
Lateral text: Hungarian; German; Slovak; Croat; Serbian; Mixed; Unknown; Total
5. *Ethnic distribution of the county at the end of the 18<sup>th</sup> century (estimation, %)*  
Heading: Hungarian; German; Slovak; Croat; Serbian; Unknown
6. *Ethnic distribution of the county, 1880–1910 (%)*  
Heading: Hungarian; German; Slovak; Croat; Serbian
7. *Main characteristics of migration related to Hungary, county Pest-Pilis-Solt and some towns and settlement groups (1774–1787)*  
Headings: Number of immigrants/foreigners per 1000 persons (1); Number of emigrants/absent residents per 1000 persons (2); Size of the migration (1+2); Balance of migration (1-2)  
Lateral text: Hungary and Croatia 1787; Counties of Hungary 1787; Towns of Hungary 1787; County Pest 1785; County Pest 1787; Buda 1785; Buda 1787; Pest 1785; Pest 1787; County Pest 1774–1783; A selected group of settlements in county Pest (121 settlements) 1774–1783; Settlements of more than 2000 inhabitants in 1774–1783

8. *Basic types of marriage customs and households in county Pest-Pilis-Solt (1774–1785)*

Heading: Servants (%); Mean age at first marriage (males); Mean age at first marriage (females); Mean size of households; Number of married men by household

Types: I. 'Eastern': early marriages, small proportion of servants, complex household structure

II. 'Western': late marriages (among males), significant proportion of servants; majority of nuclear family households

II/a Subversion of the 'Western' type: with low proportion of servants (Germans, Calvinists, towns)

III. Type of the Great Plain: significant proportion of servants, early marriages, nuclear family households

IV. 'Transitional' type: later marriages among males, transitional types of household, different proportion of servants

Figures:

*I. Number of inhabited places in county Pest-Pilis-Solt, 1590–1785*

*II. Population size in county Pest-Pilis-Solt-(Kiskun), 1546–1910*